

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

О. Г. Видра

ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2011

УДК 159.922.6+37.015.3(075.8)
ББК 88.374+88.4я73
В 42

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11-247 від 26.01.2010 р.)*

Рецензенти:

Сидоренко В. К. – доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України;
Рибалка В. В. – доктор психологічних наук, професор;
Скребець В. О. – доктор психологічних наук, професор.

Видра О. Г.

В 42 Вікова та педагогічна психологія. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 112 с.

ISBN 978-611-01-0199-8

Навчальний посібник призначений для вивчення курсу „Вікова та педагогічна психологія” студентами, які навчаються за напрямом „Технологічна освіта” спеціальності „вчитель технологій”.

Посібник містить авторську навчальну програму дисципліни, та ґрунтовні пояснення щодо теоретичного вивчення тем і виконання практичних завдань.

До змісту матеріалів посібника (для кожного заняття) входять назва теми, мета, завдання, список основних понять теми, тематичні питання, завдання для самостійної роботи та рекомендації щодо їх виконання, теми доповідей, орієнтовні теоретичні відомості (лекції), практична частина роботи, у якій запропоновані методики психологічного дослідження особистості на різних вікових етапах її розвитку. В кінці практичної частини наведені орієнтовні запитання й вказівки для правильного формулювання і оформлення студентами висновків, а також питання для самоконтролю та захисту результатів вивчення кожної теми. Також посібник містить список спеціально підібраної літератури, яка рекомендована для вивчення курсу. У додатках наведені індивідуальні завдання з курсу та приклади тестових завдань.

УДК 159.922.6+37.015.3(075.8)
ББК 88.374+88.4я73

ISBN 978-611-01-0199-8

© Видра О. Г., 2011.
© Центр учбової літератури, 2011.

ЗМІСТ

Передмова	4
МОДУЛЬ І. ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДИНИ НА РІЗНИХ ВІКОВИХ ЕТАПАХ ЖИТТЯ	8
Тема № 1. Вступ до вікової та педагогічної психології	8
Тема № 2. Психологія дошкільного дитинства	16
Тема № 3. Психічний розвиток дітей молодшого шкільного віку	29
Тема № 4. Психологія підліткового віку	41
Тема № 5. Психологія юнацького віку і дорослих людей	57
МОДУЛЬ ІІ. ПСИХОЛОГІЯ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ	71
Тема № 6. Психологія учбової діяльності учнів і навчання	71
Тема № 7. Психологія виховання особистості	80
Тема № 8. Психологічна культура вчителя технологій	90
Список рекомендованої літератури для вивчення курсу	102
Додатки	105

Передмова

Вікова та педагогічна психологія є однією з базових дисциплін психолого-педагогічної підготовки студентів, які навчаються за напрямом «Технологічна освіта» спеціальності «вчитель технологій» та відповідних спеціалізацій.

Мета цього курсу — сформувати знання студентів про закономірності психічного розвитку людини на різних вікових етапах її життя, про психологічні закономірності навчання та виховання дітей різного віку, про психологічні особливості професійної діяльності вчителя технологій. На основі цих знань навчити студентів здійснювати науковий і методичний підхід до процесу навчання та виховання учнів, розвинути вміння розуміти внутрішній світ дитини, вміти визначати потенційні можливості її розвитку, правильно прогнозувати її поведінку і дії в процесі праці. Також метою є формування і розвиток професійної психологічної культури особистості й праці майбутніх вчителів технологій, як фахівців своєї справи, а також як майбутніх батьків.

Завдання навчального курсу є наступні:

- аналіз студентами основних теорій психічного розвитку людини, які розроблені вітчизняними та зарубіжними науковцями;
- вивчення ними основних особливостей анатомо-фізіологічного, психічного та особистісного розвитку людини на різних вікових етапах її життя;
- з'ясування майбутніми вчителями психологічних особливостей навчання та виховання дітей з моменту народження до кінця юнацького віку;
- оволодіння простими, але точними методами дослідження рівня розвиненості психічних пізнавальних процесів, станів та властивостей дітей різного віку, які є важливими для професійної праці вчителя технологій, а також вміннями написання психолого-педагогічної характеристики особистості учня;
- дослідження студентами особистих психічних процесів, станів та властивостей з метою з'ясування розвиненості психологічної культури, професійних якостей, самовивчення, розробки напрямків самовдосконалення і саморозвитку;

– опанування оптимальними формами, методами психолого-педагогічної роботи з учнями щодо їх розвитку в умовах праці, виховання цінності праці, а також методами саморозвитку.

Навчальний курс «Вікова та педагогічна психологія» розрахований на 54 години, з них 16 годин лекцій, 16 годин практичних робіт та 22 години відведено на самостійну роботу студентів.

Дисципліна розподілена на два модулі: п'ять тем у першому і три теми у другому модулі.

Підсумковим контролем є екзамен.

Тематичний план навчального курсу наведений у таблиці 1.

Таблиця 1

**Тематичний план навчального курсу
«Вікова та педагогічна психологія»**

№ а/п	Тема	Кількість годин		
		Лекції	Прак-тичні	Само-стійні
Модуль I				
Психічний розвиток людини на різних вікових етапах життя				
1	Вступ до вікової та педагогічної психології	2	2	2
2	Психологія дошкільного дитинства	2	2	4
3	Психічний розвиток дітей молодшого шкільного віку	2	2	2
4	Психологія підліткового віку	2	2	4
5	Психологія юнацького віку і дорослих людей	2	2	4
Модуль II				
Психологія навчання і виховання та діяльності вчителя				
6	Психологія учбової діяльності учнів і навчання	2	2	2
7	Психологія виховання особистості	2	2	2
8	Психологічна культура вчителя технологій	2	2	2
Разом		16	16	22

Вивчення курсу передбачає виконання таких **видів робіт**:

1. Оформлення конспекту лекцій з кожної теми і виконання завдань для самостійного опрацювання. Конспект лекцій оформлюється студентом на лекційних заняттях, або самостійно. Результати виконання завдань для самостійної роботи фіксуються окремо. Потрібно чітко дотримуватись рекомендацій щодо виконання цих завдань, які наведені на початку кожної теми.

Слід пам'ятати, що питання для самостійного опрацювання також перевіряються при захисті практичних робіт та входять до екзаменаційних питань.

2. Виконання та захист практичних робіт. Підготовка до виконання практичних завдань відбувається до моменту заняття самостійно, або на консультаціях. Виконання робіт проводиться безпосередньо на заняттях, після чого одразу оформлюються висновки і відбувається захист результатів вивчення теми. Захист може проводитись у формі фронтального опитування, індивідуально, або за допомогою вирішення тестових завдань, приклад яких наведений у **додатку В**. Оцінюється якість виконання практичних завдань і теоретичні знання з теми.

3. Виконання та захист індивідуального завдання. Зміст завдання, умови його виконання та захисту знаходяться у **додатку А**. Основна мета виконання цього завдання — це підготовка до простого, швидкого і якісного дослідження психічних процесів, станів, властивостей, особистісного розвитку учнів підліткового та юнацького віку під час проходження педагогічної практики. Тому після його виконання слід зберегти матеріали. Індивідуальне завдання зберігається за умови його самостійного виконання згідно із зазначеними вимогами.

4. Написання психолого-педагогічної характеристики особистості студента як тренування перед написанням характеристики учня під час проходження педагогічної практики. Метою цього завдання є тренування в розробці та оформленні психолого-педагогічної характеристики особистості учня. Роз'яснення до виконання знаходяться у **додатку Б**. Можливими є варіанти написання характеристики як самого себе, так і студента-одногрупника. У змісті характеристики слід використовувати матеріали особистих висновків по кожній роботі, результати досліджень, які були здійснені при вивченні курсу «загальної психології», або зроблені самостійно, а також результати

спостереження або самоспостереження. Перед виконанням завдання слід ознайомитись з прикладами написання характеристик у педагогічних та психологічних виданнях, щоб оволодіти необхідним стилем їх оформлення.

5. Виконання модульних контрольних робіт. Як поточний контроль, після вивчення кожного модуля проводиться письмова контрольна робота, про яку студенти попереджаються завчасно.

6. Написання рефератів та виступи з доповідями. Студент за своїм бажанням може підготувати реферат та виступити по ньому з доповіддю до будь-якої теми, використовуючи наведену тематику, або самостійно обрати питання, яке повинне відповідати темі. Доповідь зараховується за умови її усного, цікавого і своєчасного повідомлення на занятті з відповідною темою.

Усі ці види робіт виконуються **обов'язково!** Виконання кожного виду роботи оцінюється окремо, відповідно до вимог та стандартів кредитно-модульної системи.

МОДУЛЬ I.

ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДИНИ НА РІЗНИХ ВІКОВИХ ЕТАПАХ ЖИТТЯ

Тема № 1.

Вступ до вікової та педагогічної психології

Мета першого заняття полягає в тому, щоб зрозуміти предмет і завдання вікової та педагогічної психології, проаналізувати особливості її розвитку у вітчизняній та зарубіжній науці, уявити суть і специфіку методів, які використовуються у віковій та педагогічній психології.

Для досягнення цієї мети потрібно виконати такі **завдання**:

- 1) ознайомитись з літературою, яка рекомендована для вивчення курсу, проаналізувати її (стор. 80);
- 2) зробити конспект тематичних питань, виконати завдання для самостійної роботи, розкрити основні поняття теми;
- 3) виконати практичну роботу і зробити висновки.

Основні поняття теми: вікова та педагогічна психологія, методи вікової та педагогічної психології, психічний розвиток.

Тематичні питання

1. Предмет і завдання вікової та педагогічної психології.
2. Методи вікової та педагогічної психології.
3. Поняття про психічний розвиток людини.

Завдання для самостійної роботи

Потрібно ознайомитись з проблемою вікової періодизації психічного розвитку людини (Д. Б. Ельконін [8, с. 59]) та законспектувати вікові етапи психічного розвитку людини протягом всього життя [38, с. 143].

Другим завданням є розкрити і законспектувати зміст методів, які подані у схемі на рисунку 1.

Орієнтовні теоретичні відомості

Вікова і педагогічна психології є галузями психологічної науки, які відокремились від неї відповідно у XVIII та XIX ст.

Предметом вікової психології є закономірності психічного розвитку людини на різних вікових етапах її індивідуального життя. Структура вікової психології визначається переліком вікових етапів всього життя людини.

Предметом педагогічної психології є психологічні закономірності навчання та виховання. Структура педагогічної психології складається з *психології навчання* та *психології виховання*. **Предметом психології навчання** є закономірності розвитку особистості, виникнення психологічних новоутворень у людей різних вікових груп під час їх навчання. **Предметом психології виховання** є вивчення психологічних закономірностей формування особистості в умовах цілеспрямованої організації педагогічного процесу.

Завдання вікової та педагогічної психології поділяють на три групи.

1) **Методологічні завдання** (спрямовані на розробку принципів і способів пізнання предмету науки):

- вивчення рушійних сил психічного розвитку людини;
- дослідження вікової періодизації розвитку людини;
- встановлення системи співвідношення навчання і розвитку.

2) **Теоретико-пізнавальні завдання:**

- визначення еталонів зрілості особистості;
- виявлення актуальних і потенціальних можливостей людини в різні періоди її життя;
- побудова концептуальної моделі материнства і батьківства;
- співвідношення інтелектуальних й особистісних змін у загальному психічному розвитку дитини;
- наукове прогнозування в розвитку психічних ресурсів дитини.

3) **Практичні завдання:**

- організація оптимальних форм дитячої діяльності та спілкування;
- надання психологічної допомоги в періоди різних вікових криз;
- гуманізація навчально-виховного процесу;
- робота з «важкими» дітьми.

У віковій та педагогічній психології використовуються методи, з якими ви ознайомилися під час вивчення курсу «загальна психологія».

Але вони мають свою специфіку, яка визначена предметом даної дисципліни. Система методів вікової та педагогічної психології зображена на рисунку 1. **Необхідно самостійно розкрити зміст усіх методів, які подані в схемі.**

Як вже було зазначено, основним питанням вікової психології є психічний розвиток людини на різних вікових етапах її життя. Існує цілий ряд понять, які використовуються при розгляді цього питання. Найпершим з них розглянемо поняття **розвиток** — це зміни від простого до складного, від нижчого до вищого в результаті накопичення кількісних змін, які призводять до якісних перетворень. **Розвиток психіки** людини — це чергування стабільних та кризових періодів у її житті.

Розвиток психіки ніколи не припиняється до кінця життя. Він є *незворотнім, змінюється лише за напрямком* (прогрес або регрес), *інтенсивністю* (є нерівномірним), *характером* та *якістю*.

Розвиток психіки людини відбувається за певними законами. Л. С. Виготський у своїх дослідженнях встановив **чотири закони розвитку психіки дитини**:

1. Розвиток психічних функцій здійснюється *нерівномірно в часі* (то швидше, то сповільнюється) і *асинхронно* (якщо розвиток одних функцій прискорюється, то в той же час розвиток інших стає повільнішим).

2. *Закон метаморфози*: розвиток не зводиться лише до кількісних змін; це ланцюг якісних змін, перетворення змін кількісних у якісні.

3. *Закон нерівномірності*: різні психічні функції та сторони особистості дитини мають свій оптимальний (сенситивний) період розвитку.

4. *Закон розвитку вищих психічних функцій*: вищі психічні функції спочатку виникають як форма колективної поведінки, а лише потім вони стають внутрішніми індивідуальними функціями самої дитини.

Кожна людина проходить однакові вікові етапи психічного розвитку, але при цьому переживає їх індивідуально, оскільки має свої особливості нервової системи, розумові здібності, фізичні властивості й т.д.

Будь-який віковий етап психічного розвитку людини характеризується *провідною діяльністю, психологічними новоутвореннями, соціальною ситуацією розвитку та кризою*.

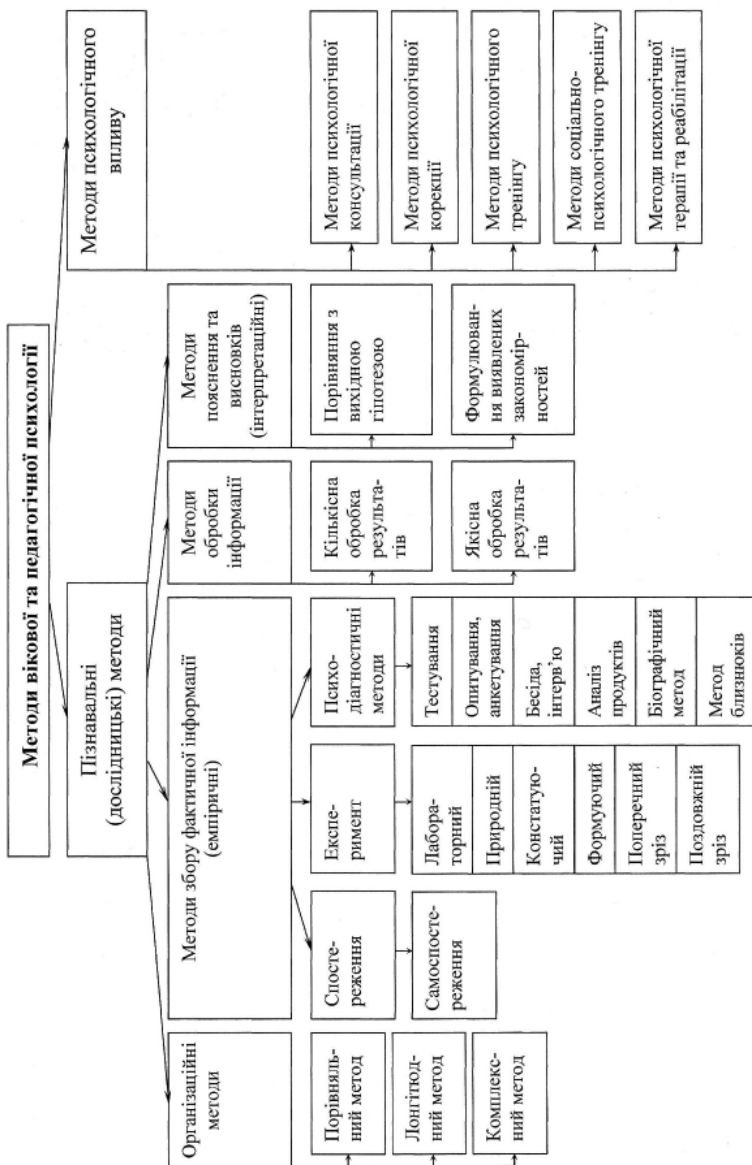

Рис. 1. Структура методів вікової та педагогічної психології

Провідна діяльність — це діяльність, виконання якої визначає виникнення і формування основних *психологічних новоутворень* людини на певному етапі розвитку її особистості. Провідна діяльність не виникає одразу. Вона з'являється поступово. Діяльність, яка була провідною на попередньому віковому етапі, залишається, але вже не призводить до психологічних новоутворень.

Психологічні новоутворення — це психічні та соціальні зміни, які вперше виникають на певному віковому етапі, визначають свідомість людини, її ставлення до середовища, її внутрішнє і зовнішнє життя, перебудовують весь хід психічного розвитку. Новоутворення формуються в кінці вікового періоду.

Соціальна ситуація розвитку — своєрідні, специфічні, єдині та неповторні для кожного віку взаємини між людиною та її соціальним оточенням. Ці взаємини відбуваються через провідну діяльність вікового етапу.

Вікова криза — це період у житті людини, коли протягом відносно короткого часу, відбуваються різкі й суттєві психологічні зрушення та зміни особистості, а розвиток набуває бурхливого, стрімкого, кризового відтінку.

Людська психіка не розвивається лише за рахунок дозрівання мозку. Існують **рушійні сили психічного розвитку** людини. У кожній теорії психічного розвитку людини, які розроблені науковцями психологами і які ми розглянемо у практичній частині вивчення цієї теми, є різні версії щодо рушійних сил.

Наприклад, Л. С. Виготський вважав, що головною рушійною силою психічного розвитку людини є **навчання**. При цьому він зазначав, що навчання ще не є розвитком. Воно повинне бути правильно організоване: орієнтуватись на нові можливості дитини, забігати наперед розвитку. За таких умов навчання створює «**зону найближчого розвитку**» — відстань між рівнем **актуального розвитку** (завдання, які дитина вже може вирішити самостійно) та рівнем **можливого розвитку** (завдання, які дитина може вирішувати під керівництвом дорослих).

Інший науковець-психолог, Г. С. Костюк, розглядав у якості рушійних сил психічного розвитку людини **суперечності (протиріччя)**, які виникають в її житті. При чому вони спочатку виникають як зовнішні (які ще не є рушійною силою), а потім в процесі **інтеріори-**

зації (перетворення зовнішнього у внутрішнє) перетворюються у внутрішні суперечності, які вже стають джерелом активності індивіда, спрямованої на їх розв'язання через вироблення нових способів поведінки.

У своїй теорії Г. С. Костюк виділив **три типи суперечностей**:

1) **основна внутрішня суперечність** — розходження між новими потребами та досягнутим рівнем оволодіння засобами їх задоволення; 2) **загальна суперечність** — між тенденцією до постійності, інертності, стійкості та бажанням до зміни, руху, розвитку; 3) **соціальна суперечність** — між досягнутим рівнем психічного розвитку та місцем людини, яке вона займає у суспільстві.

Вирішення суперечностей породжує нові суперечності, таким чином, забезпечується постійний психічний розвиток людини.

Практична частина роботи

Для того щоб вивчити, розвинути розуміння, «відчуття» та вміння застосовувати психолого-педагогічний досвід відомих науковців психологів й педагогів різних часових вимірів історії людства щодо розуміння процесу розвитку психіки людини, людини як особистості й професіонала, особливостей розвитку навчання та виховання учнів, у даній роботі пропонується провести **«рефлексивний історико-рольовий тренінг»**, автором якого є В. В. Рибалка. Тренінг є дещо змінений та адаптований для підготовки вчителів за напрямком «технологічна освіта» .

В основі тренінгу покладена техніка дебатів. Учасники намагаються довести певну теорію психічного розвитку людини протягом її життя.

Інструкція до виконання тренінгу

Група студентів поділяється на мікрогрупи: по 3 студенти у кожній. Один студент в групі виконує окреме завдання.

Кожній мікрогрупі потрібно вивчити окрему теорію таким чином, щоб вони ніби «вжилися» в роль науковців-представників цієї теорії і могли б доводити її у дебатах своїм опонентам – іншим мікрогрупам.

Теорії обираються мікрогрупами самостійно («психоаналітична теорія дитячого розвитку», «теорія соціального научіння», «теорія інтелектуального розвитку дитини Ж. Піаже», «концепція діалектичного

характеру розвитку Г. С. Костюка», «теорія розвитку вищих психічних функцій Л. С. Виготського», «періодизація вікового розвитку Д. Б. Ельконіна» та ін.).

Окремому студентові з групи потрібно підготувати питання на тему «Біогенетичні підходи до дослідження психіки дитини». **Роль цього студента** — науковець часу Ч. Дарвіна, який опинився у сьогодні на 1 годину і хоче дізнатися після своєї розповіді як змінилися з часом наукові знання про розвиток психіки та особистісних якостей людини протягом її життя.

Роль мікрогруп студентів — граючи відповідних науковців та їх учнів або послідовників (*можливим є використання гриму, одяжі відповідного часу тощо*), розповісти тогочасному науковцю «свою» точку зору на дану тему і спробувати довести її іншим представникам.

Для найбільш вдалої підготовки до тренінгу необхідно вивчити не тільки наукову теорію, але й біографічні аспекти творчості своїх героїв для того, щоб на час заняття тимчасово зуміти втілитися в їх образ. Використовувати можливо будь-які джерела інформації.

Послідовність проведення тренінгу

1. Виступ окремого студента — науковця часу Ч. Дарвіна: розповідь про мету прибуття у даний час; повідомлення теорії біогенетичного підходу до дослідження психіки людини та її особистісних якостей на різних етапах життя; прохання розповісти про нові знання щодо цієї теми.

2. Почерговий виступ з розповіддю інших теорій представників мікрогруп: від кожної по одному студенту, які грають роль свого науковця.

3. «Рольові» запитання або критика між опонентами: це завдання виконують інші представники мікрогруп.

4. Відповіді на запитання та критику опонентів: виконує третій студент з кожної мікрогрупи.

5. Відповідь у вигляді висновку першого студента, який грає роль «науковця-мандрівника» крізь час.

Таким чином, під час самого тренінгу за сценарієм передбачається виступ кожного студента і творча дискусія між учасниками гри.

Протягом часу, який відведений на виступи представників мікрогруп студент, який грає роль науковця-мандрівника в часі, уважно вислуховує доповіді, по-можливості конспектує їх для того, щоб у

кінці зробити свої висновки, оголосити їх, поставити свої питання, або обговорити з аудиторією.

Усім студентам рекомендується також конспектувати виступи інших.

Тренінг закінчується загальним обговоренням.

Після виконання тренінгу зробіть **висновки**, у яких дайте відповіді на такі запитання:

- Яка з теорій психічного розвитку людини зрозуміла вам найбільше? Чим саме?
- Що в розглянутих теоріях психічного розвитку людини залишилось для вас незрозумілим?

Питання для самоконтролю та захисту практичної роботи

1. Назвіть предмет і завдання вікової та педагогічної психології.
2. Охарактеризуйте методи вікової та педагогічної психології.
3. Назвіть та охарактеризуйте основні поняття психічного розвитку.
4. Наведіть вікову періодизацію психічного розвитку людини.

Тема № 2. **Психологія дошкільного дитинства**

Мета: здійснити аналіз особливостей психічного розвитку і виховання дитини періоду новонародженості, немовляти, дітей раннього і дошкільного дитинства; навчитись визначати тип темпераменту за методикою Б. Й. Цуканова.

Завдання:

1) проаналізуйте, зробіть конспект, та вивчіть теоретичні відомості з теми. Розкрийте і занотуйте основні поняття теми. Виконайте завдання для самостійної роботи. За бажанням підготуйте доповіді до цієї теми;

2) виконайте практичну роботу, зробіть висновки й захистіть результати вивчення цієї теми.

Основні поняття теми: *період новонародженості, немовлячий період, раннє дитинство, дошкільний вік, рефлексорні рухи, захисні механізми, безпосереднє емоційне спілкування, комплекс позжвавлення, автономне мовлення, криза першого року, предметна гра, криза трьох років сюжетно-рольова гра, оригінальне словотворення.*

Тематичні питання

1. Психологічні особливості новонародженої дитини.
2. Психологія немовляти.
3. Психічний розвиток у ранньому дитинстві.
4. Психологічна характеристика дошкільного віку.

Завдання для самостійної роботи

Потрібно письмово скласти порівняльну характеристику розвитку психічних пізнавальних процесів (відчуттів, сприймання, пам'яті, мислення та уяви), а також уваги дитини першого року життя, раннього дитинства та дошкільного віку.

Другим завданням є законспектувати психологічні особливості розвитку особистості дітей дошкільного віку, а саме: характеристику таких особистісних новоутворень, як субпідрядність мотивів, засвоєння моральних норм, формування довільної поведінки, самооцінки, розвитку динамічної та змістовної сторін емоцій і почуттів дошкільника [8, с. 110–112; 42, с. 158–159].

Тематика доповідей з даної теми

1. Початок психічного життя майбутньої дитини в утробі матері.
2. Виховання майбутньої дитини в утробі матері.
3. Дослідження особливостей розвитку мислення та мовлення у дітей дошкільного віку Ж. Піаже.
4. Сучасна підготовка дошкільників до навчання у школі.
5. Психологічні особливості провідної діяльності у дошкільному дитинстві.

Орієнтовні теоретичні відомості

Перший рік життя дитини поділяється на період *новонародженості* та період *немовляти*.

Процес народження є тяжким, переломним, критичним моментом в житті дитини. Дитина, відокремлюючись від матері, потрапляє в зовсім нові умови існування (холодніше середовище, освітленість, повітря...), які вимагають іншого типу дихання, харчування. Дитина фізично не готова існувати самостійно. Вона пов'язана з матір'ю фізіологічно і психологічно. Все це є **причинами** першої в житті людини кризи — **кризи новонародженості**.

Основні анатомо-фізіологічні особливості новонародженої дитини

Зазвичай діти народжуються вагою 3–3,5 кг. (причому в перші кілька днів життя дитина дещо втрачає вагу). Довжина тіла приблизно 49–51 см. М'язи та зв'язки дуже слабкі, кістки не зміцнілі, не сформовані нервові механізми, що забезпечують рухи рук і самостійне пересування дитини. **Нервова система** морфологічно (за своєю будовою) сформована, але мозок ще продовжує розвиватися. У корі великих півкуль є основні борозни і звивини. Кількість нервових клітин така ж, як у мозку дорослої людини. Проте нервові клітини майже не мають розгалужень, **провідні шляхи не вкриті мієліном** (ізоляційна оболонка навколо нервових волокон).

З перших днів життя у дитини функціонує **система безумовних рефлексів**: 1) **харчові** (ковтання, ссання, випльовування); 2) **захисні** (чхання, кашляння, мигання зіниць, здригання, збуджені рухи ручками і ніжками, плач, хапання, плавання, відштовхування ніжками від опори); 3) **орієнтувальні** (повернення очей і голівки в бік джерела світла).

Особливості психічного розвитку новонародженої дитини

Оскільки мозок новонародженої дитини ще продовжує розвиватися, тому її психічне життя є проявами роботи підкоркових центрів, а також недостатньо розвинених відділів кори.

Соціальна ситуація розвитку новонародженої дитини не є завершеною, оскільки соціальним оточенням є батьки, але ще відсутня *провідна діяльність* дитини — зворотна реакція на увагу дорослих. На основі цього виникає **протиріччя** цього вікового етапу: дитина відчуває максимальну потребу в дорослому і водночас не володіє специфічними засобами впливу на нього. Для подолання цього протиріччя дитині необхідно навчитись реагувати на дорослих. Цьому сприяють такі **прийоми формування потреби в спілкуванні** з боку батьків, як контакт поглядів; усмішка (найвиразніший елемент міміки, що говорить про позитивне ставлення до дитини); фізичний дотик, який супроводжується лагідною розмовою; використання іграшки в акті мовленнєвого спілкування; паузи при розмові з метою надати дитині можливість «відповісти».

Протягом періоду новонародженості у дитини поступово з'являються такі **новоутворення**, як *розвинення акту сприймання, поява наслідування та акту пізнання, зорові та слухові зосередження, прояви активного інтересу до оточення*.

Центральним новоутворенням цього періоду є поява **комплексу пожвавлення** — позитивної емоційно-дійової реакції новонародженого (посмішка, інтенсивні рухи ніжками та ручками, гуління) на появу дорослого, особливо на голос матері, її обличчя, дотики.

Поява *комплексу пожвавлення* є **психологічним критерієм** закінчення *кризи та періоду новонародженості*, на зміну якому приходить нова стадія розвитку — *стадія немовляти*. Приблизно це відбувається у період від двох тижнів до двох місяців життя дитини (цей час є індивідуальним).

Основні анатомо-фізіологічні особливості немовляти

Протягом першого року життя дитина інтенсивно розвивається як фізично так і психічно.

Ріст здорової дитини-немовляти за перший рік її життя збільшується приблизно в 1,5 рази, а вага становить майже 9–10 кг. Немовля відрізняється від дорослого пропорціями тіла: має порівняно велику

голівку, що становить 1/4 всього тіла (у дорослої людини 1/8), короткі ніжки, що становлять приблизно 1/3 всієї довжини тіла. Починають з'являтися молочні зубки.

Інтенсивно розвивається нервова система. Швидко розвиваються аналізатори, зокрема, їх мозкові частини. Встановлюються зв'язки між різними ділянками кори головного мозку, проявом чого є поступовий розвиток умовних рефлексів дитини.

Особливості психічного розвитку немовляти

Головною особливістю психічного розвитку немовляти є те, що його **соціальна ситуація розвитку** є завершеною, оскільки завдяки появі *комплексу поживлення* дитина починає проявляти зворотну реакцію на увагу батьків — її соціального оточення. З'являється перша **провідна діяльність** дитини цього віку — **безпосереднє емоційне спілкування**. Специфічна особливість цього типу діяльності полягає в тому, що її предметом є інша людина (емоційна реакція на появу дорослого). Коли предметом діяльності є інша людина, то така діяльність і є *спілкування*, а умовно його називають *безпосереднім емоційним*.

Схематично *соціальна ситуація розвитку* немовляти виглядає так:

Дитина ↔ Безпосереднє емоційне спілкування ↔ Соціальне оточення (батьки)

Л. С. Виготський назвав соціальну ситуацію розвитку немовляти **ситуацією «Ми»**. Її суть полягає в тому, що вся активність дитини вплетена в життя і діяльність дорослих, які доглядають за нею. Дитина на практично нічого не може зробити без дорослих.

Соціальна ситуація розвитку і *провідна діяльність* першого року життя дитини зумовлюють появу ряду психічних **новоутворень** цього віку:

1) відбувається активний розвиток **пізнавальних психічних процесів** (питання для самостійного опрацювання);

2) відбуваються **зміни у поведінці**: з'являється загальна закономірність будь-якого поведінкового акту: спочатку зорієнтуватись, а потім діяти; на 5–6 місяці комплекс поживлення замінюється на інші форми поведінки; дитина має постійно забарвлене самовідчуття; виникає акт хапання — перша організована, спрямована дія; з'являються перші «запитання», які дитина задає дорослому у формі дії, погляду,

жесту, які можливо зрозуміти лише в ситуації дії; з'являється потреба у спілкуванні з дорослими;

3) розвивається **мовлення** немовляти: поява автономного мовлення (багаторазове повторення складів ба-ба-ба, ма-ма-ма і т.д.); дитина розрізняє інтонацію та відповідно реагує на її; на кінець немовлячого віку у дитини виникає перше розуміння слів (до 20), вони вже вимовляють 10–12 слів («на», «дай», «мама», «папа»...).

Центральним новоутворенням немовлячого віку є **ходіння**. Це перше, що відокремлює дитину від дорослого. Поява ходіння у поєднанні з мовою свідчить про розпад соціальної ситуації розвитку цього віку (ситуації «Ми»), оскільки тепер дитина може вести дорослого куди вона хоче, або попросити те, що їй потрібно і т.д.

Такі зміни спричиняють **кризу першого року** життя дитини. Її **причина** полягає в тому, що відбувається перехід від біологічного типу розвитку (несформована поведінка, безпорадність, потреби тільки у теплі та їжі) до соціального (активність, потреба у спілкуванні з іншою людиною та пізнанні навколишнього світу), а лише емоційного спілкування для такого переходу недостатньо.

Головною ознакою цієї кризи є різке зростання незалежності дитини від дорослих: вона активно опановує ходьбу і предметні дії, при цьому сама обирає куди йти або які дії здійснювати. Звичайно дорослі в певних ситуаціях корегують або забороняють такі дії. Це спричиняє появу короткочасних афективних реакцій (плаксивість, похмурість), інколи порушення сну, втрата апетиту тощо.

Важливим у **подоланні кризи** першого року є встановлення соціальних зв'язків дитини з усіма членами сім'ї. Це зумовлює появу в результаті кризових переживань почуття довіри немовляти до об'єктів навколишнього світу. Дорослим потрібно перебудувати стосунки з дитиною, надати їй більше свободи і самостійності у дозволенних межах.

Особливості психічного розвитку в ранньому дитинстві

Ранній дитячий вік охоплює період від 1 до 3 років. Найпершим, чим характеризується даний вік — зміною *соціальної ситуації розвитку*, оскільки *емоційне спілкування* з дорослими стає все рідшим, поступаючись місцем ситуативно-дійовому спілкуванню, практичному співробітництву, спільним діям з предметами. Тому **соціальна ситуація розвитку дитини раннього віку** має наступну структуру:

Дитина ↔ Предмет (предметна діяльність з елементами гри) ↔
↔ Дорослий

Соціальна ситуація спільної діяльності дитини раннього віку і дорослого породжує **протиріччя**: спосіб дії з предметом, зразок дії належить дорослому, а дитина в той же час повинна виконувати індивідуальні дії. Це *протиріччя* вирішується в новому типі **провідної діяльності** — **предметній діяльності** з елементами гри (в якій дитина відтворює те, що роблять дорослі), що спрямована на засвоєння суспільно вироблених способів дій з предметами.

Емоційне спілкування перестає бути провідною діяльністю в ранньому дитинстві, воно інтенсивно розвивається, стає **мовним** та використовується дитиною в предметній діяльності.

Ранній дитячий вік є *сенситивним* (сприятливим) періодом для розвитку *мовлення*. На початку другого року життя в активній мові дитини є 10–12 слів, у два роки — близько 300 слів, у три роки словник складає 1200–1500 слів. Автономне мовлення зникає. Дитина оволодіває мовленнєвим диханням, засвоює майже всі звуки рідної мови, використовує прості речення з 5–6 слів.

До основних **новоутворень** у ранньому дитинстві належать наступні:

1) поява **символічних дій** — створення нових відношень між предметом і його використанням (використання предметів не за їх призначенням);

2) поява **наслідування**: у грі дитина починає активно наслідувати людей, які її оточують (в основному наслідує моторні дії);

3) перші прояви **самопізнання**: малюки починають підпорядковувати поведінку інших людей своїм потребам, пов'язаним з особистісним розвитком, а також порівнювати себе з іншими людьми;

4) поява найпростішої форми **самосвідомості** — дитина впізнає себе, називає своє ім'я в різних варіантах, говорить про себе в першій особі («Я»), здатна виражати засобами мови окремі стани і потреби («Я хочу», «Я буду») та позитивно забарвлене твердження про себе («Я гарний»), позитивно ставиться до похвали дорослого, намагається самостійно повторити позитивну дію, прагне до активних самостійних дій;

5) розвиваються початкові форми **мислення**.

Наприкінці третього року життя (іноді дещо раніше) діти починають відстоювати своє право на незалежну поведінку ініціативними

заявами «Я сам». Це є **причиною** повного розпаду попередньої соціальної ситуації і появи **кризи трьох років**. Дана криза зумовлена становленням самосвідомості дитини і **проявляється** в *негативізмі, впертості, непокірності, свавіллі, протесті, деспотизмі* (**розкрийте ці поняття самостійно** [8, с. 100]).

Кризі трьох років властиве руйнування попередніх стосунків дитини з дорослими, яких вона починає сприймати як носіїв зразків дій і стосунків у навколишньому світі. Для успішного **вирішення** кризи батькам дитини потрібно змінити до неї ставлення. Якщо батьки захоплюють самостійність дитини у правильних межах, то труднощі у взаєминах з нею швидко минають.

У результаті подолання *кризи трьох років* виникають такі важливі **психічні новоутворення**, як порівняння себе з іншими людьми, прагнення до самостійної діяльності, подібної до діяльності дорослих. Тенденція жити спільним життям із дорослими, діяти, як вони, властива всьому періоду дитинства: малюк, відокремлюючись від дорослого, одночасно встановлює з ним значно глибші взаємини.

Психологічна характеристика дошкільного віку

Дошкільним віком вважається період від 4 до 6–7 років. Основними особливостями цього віку є те, що складається нова соціальна ситуація розвитку, провідною діяльністю стає гра, під час якої дошкільники опановують інші види діяльності, виникають важливі новоутворення у психічній та особистісній сферах, відбувається інтенсивний інтелектуальний розвиток дитини, формується готовність до навчання у школі.

Соціальна ситуація розвитку в дошкільному віці характеризується тим, що у дитини з'являється коло елементарних обов'язків; змінюються взаємини з дорослими, набуваючи нових форм: спільні дії поступово змінюються самостійним виконанням дитиною вказівок дорослого; з'являється можливість систематичного навчання; дитина вступає в певні стосунки з однолітками (розширюється соціальне оточення); внутрішня позиція дошкільника стосовно інших людей характеризується усвідомленням свого «Я» та своїх вчинків, величезним інтересом до світу дорослих, їхньої діяльності та взаємин; дитина діє, як дорослий, але у формі сюжетно-рольової гри. Таким чином, *соціальна ситуація розвитку* дитини дошкільного віку має наступну схему:

Дитина ↔ Сюжетно-рольова гра ↔ Соціальне оточення

Як бачимо, **провідною діяльністю** для даної *соціальної ситуації розвитку* є **сюжетно-рольова гра** — діяльність, у якій діти беруть на себе ролі дорослих людей і узагальнено, у спеціально створених ігрових умовах відтворюють їхні дії та стосунки між ними. У грі дитина спочатку емоційно, а потім інтелектуально засвоює всю систему людських взаємин. *Сюжетно-рольова гра* має свою **структуру**, яка складається з сюжету, ролі, дій образотворчого характеру, уявної ситуації та правил.

Соціальна ситуація розвитку цього віку обумовлює появу двох нових **потреб** у дитини:

- 1) потреба у спілкуванні з однолітками;
- 2) потреба у суспільно значимій діяльності.

Ці потреби породжують основне **протиріччя дошкільного віку**: дитина є членом суспільства і поза ним жити не може, основна її потреба — жити разом з оточуючими людьми, але дитина ще не розвинена так, щоб це здійснити: її життя проходить в умовах опосередкованого (через гру), а не прямого зв'язку зі світом.

Протягом дошкільного віку в психіці дитини виникають особливо важливі для її подальшого життя **психологічні новоутворення**:

1) починає розвиватися творча діяльність, яка виражається у здатності перетворювати навколишню дійсність, створювати нове. Проявляється це в конструкційних іграх, технічній і художній творчості;

2) пізнавальні психічні процеси починають працювати в режимі єдиної інтелектуальної діяльності, проявляється об'єднання зовнішніх і внутрішніх дій;

3) виникає та починає успішно функціонувати внутрішнє мовлення як засіб мислення, з'являється опосередкована певними уявленнями довільна поведінка;

4) дитиною усвідомлюються норми і правила. Вони починають керувати її поведінкою, перетворювати її дії на довільні та морально регульовані вчинки;

5) виникають первинні моральні настанови, передусім розрізнення того, що є добрим і поганим;

6) дитина вже не може жити у безладі. Все, що бачить, вона намагається впорядкувати, збагнути закономірні відношення навколишнього світу, що є свідченням виникнення первинного, хоча ще схематичного дитячого світогляду.

До **особливостей розвитку мовлення** в дошкільному віці належать наступні:

1) діти засвоюють мову дуже швидко, їхній словниковий запас зростає не тільки за рахунок іменників, а й дієслів, займенників, прикметників, числівників до 2500–3500 слів (у 6 років);

2) оволодівають умінням з'єднувати слова у речення за законами граматики, у 4–5-річному віці без спеціального навчання засвоюють елементарні правила граматики і синтаксису рідної мови;

3) розвивається звукова сторона мови, дошкільники починають усвідомлювати особливості своєї вимови, а також оволодівати різними модифікаціями темпу та сили голосу, дикцією та виразністю мовлення;

4) з'являється оригінальне словотворення. Наприклад, «Від м'ятних цукерок у роті сквознячок», «Бабуся! Ти моя найкраща любовниця», «Пішли в ліс заблудатися» «Покладіть мені на голову холодний мокрес!» і т.д.;

5) діти самостійно придумують казки, розповіді, коротенькі віршики, «дражнилки», використовують різноманітні виражальні засоби, зацікавлено сприймають чужі аргументи, докази й самі ними користуються.

Практична частина роботи

Найпершу психічну властивість, яку можливо визначити у дитини — це її тип темпераменту, оскільки він є вродженим і не змінюється протягом життя. Дуже важливо знати тип темпераменту дитини для того, щоб враховувати психофізіологічні властивості в її розвитку, навчанні та вихованні особливо в умовах праці вчителем технологій.

Одним з методів визначення типу темпераменту є метод Б. Й. Цуканова. Це один з небагатьох методів в експериментальній психології, який дозволяє об'єктивно, коректно і досить точно вимірювати та кількісно визначати тип темпераменту людини, похідні від нього якості індивіда, а також розраховувати біологічні цикли індивіда, ризик хвороб, індивідуальні періоди сну та неспання тощо (про це докладніше можливо дізнатись у книзі Б. Й. Цуканова «Час у психіці людини»[46]).

Опис та ідея методики

Український психолог Б. Й. Цуканов встановив, використовуючи відому ще з кінця XIX століття методику відтворення часових проміжків малої тривалості (кілька секунд) у слуховому, моторному та зоровому аналізаторах, що представникам різних типів темпераменту властиві закономірні «помилки», тобто відхилення у точності відтворення заданих проміжків часу. Йому вдалося довести залежність помилки відтворення від типу темпераменту. Саме на цій основі ним було розроблено об'єктивний метод визначення типу темпераменту, яким може оволодіти кожний психолог і педагог, але за умов дотримання певних правил.

Інструкція, обладнання та стимульний матеріал до виконання дослідження

Для проведення дослідження необхідно мати 2 спортивні секундоміри механічного типу (електронні секундоміри підходять лише за умови, якщо при вмиканні та вимиканні вони видають чіткий і досить гучний сигнал) і навчитись точно відмірювати часові інтервали тривалістю від 1 до 5 секунд. Також при наявності використовується спеціальна комп'ютерна програма.

Процедура діагностування полягає в тому, що психолог або педагог по чергово пред'являє у випадковому порядку інтервали в 1, 2, 3, 4, 5 секунд, а той хто досліджується (методику можна використовувати для тестування темпераменту вже у дітей віком від 4–6 років, коли вони можуть міцно тримати у руці секундомір і натискати на його кнопку пуску і зупинки ходу та розуміють поставлене завдання) має кожного разу запам'ятовувати тривалість відповідного часового інтервалу, що задається експериментатором клацанням кнопки секундоміру на початку і в кінці запланованого проміжку часу. Всі інтервали, які задаються дослідником, попередньо фіксуються у протоколі (X_1) (табл. 2) (**підготуйте його перед виконанням практичної роботи**), а ті, що відтворюються досліджуваним (Y) — записуються в ньому ж навпроти відтворених.

Дослідник тисне на кнопку точно і чітко, не називаючи тривалість інтервалу. Потім він пропонує досліджуваному, не дивлячись на циферблат, натиснути на кнопку таким чином, щоб між першим і другим натисканням був відтворений заданий і запам'ятований інтервал. Далі секундомір досліджуваного бере психолог, записує у протокол відтворений клієнтом інтервал, повертає стрілку секундоміру у вихідну позицію і пропонує наступний інтервал.

Приклад оформлення протоколу дослідження типу темпераменту за методикою Б. Й. Цуканова

№ з/п	Пробна серія					Контрольна серія										
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
X_0	4	2	5	3	1	4	2	5	3	1	2	4	1	3	5	
X_1	4,1	2	5	3,2	1,1	4	1,9	5,1	3	1	2	4,1	1	2,8	5	$\Sigma X_1 = 30,5$
Y	3,9	2,1	5	3,1	1	4,1	2	5	3	0,9	1,8	4,2	1,1	3	4,8	$\Sigma Y = 29,7$
X_0	– заплановані інтервали часу, які задає дослідник (сек.)															
X_1	– реально задані інтервали часу дослідником (сек.) (при пред'явленні інтервалів психолог може дещо помилитись, тому у строчці X_1 слід записувати реальну тривалість інтервалів)															
Y	– реально відтворені інтервали часу досліджуваним (сек.)															
ΣX_1	– загальна сума реально заданих інтервалів часу дослідником під час виконання контрольної серії (сек.)															
ΣY	– загальна сума реально відтворених інтервалів часу досліджуваним під час виконання контрольної серії (сек.)															

Така процедура повторюється стільки разів, скільки інтервалів пропонується і відтворюється.

Заміри проводяться у дві серії. Перша – навчальна серія (наприклад: 4, 2, 5, 3, 1 секунда) складається з п'яти спроб. Досліджуваний адаптується до умов тестування і вчиться працювати за означеними правилами. Йому можна, за бажанням, запропонувати вести рахунок в умі і таким чином більш точно запам'ятовувати й відтворювати інтервали. Проте, можна працювати і без усного рахування тривалості інтервалів.

Другий етап – контрольний (наприклад: 4, 2, 5, 3, 1, 2, 4, 1, 3, 5 секунд).

Обробка результатів

Після виконання дослідження підраховується показник типу темпераменту, названий Б. Й. Цукановим тау-типом (τ):

$$\tau = \frac{\Sigma Y}{\Sigma X_1} = \frac{29,7}{30,5} = 0,97 \text{ (сек.)}$$

Отже, для даної людини тау-тип дорівнює 0,97 сек.

Інтерпретація результатів

Було встановлено, що у людській популяції тау-типи представників «чистих» і «проміжних» типів темпераменту розподіляються рівномірно за всією шкалою від 0,7 секунди до 1,1 секунди.

Таким чином, місце величини «0,97» у діапазоні тау-типів позначене на рис. 1. У даної людини меланхолійний тип темпераменту.

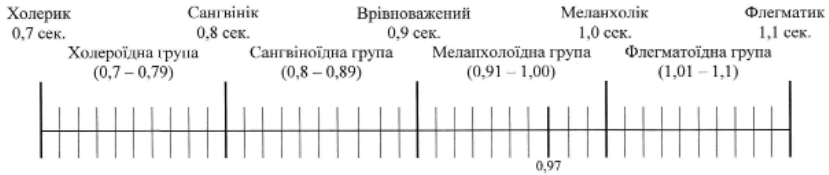

Рис. 2. Діапазон тау-типів у людській популяції за Б.Й. Цукановим

По закінченню дослідження зробіть **висновки**. Для цього ознайомтесь з орієнтовними запитаннями, які допоможуть їх сформулювати:

- До якого типу темпераменту належите ви?
- Порівняйте результати, які ви отримали при дослідженні свого типу темпераменту за тестом Айзенка (який робили при вивченні курсу загальної психології) та за методикою Б.Й. Цуканова. Поясніть ці результати.
- Яким чином проявляється ваш тип темпераменту у навчанні та праці?
- Чи відповідає ваш стиль, темп життя вашому типу темпераменту?
- Наведіть рекомендації щодо врахування особливостей свого типу темпераменту в навчанні та праці?

Питання для самоконтролю та захисту практичної роботи

1. У чому полягає криза новонародженості? Поясніть її причини.
2. Охарактеризуйте анатомо-фізіологічні особливості новонародженої дитини.
3. Охарактеризуйте соціальну ситуацію розвитку новонародженої дитини.
4. Що є протиріччям фази новонародженості?
5. Назвіть особливості психічного розвитку новонародженої дитини.
6. Які основні прийоми формування у дитини потреби в спілкуванні?
7. Назвіть новоутворення фази новонародженості.
8. Що таке комплекс поживлення?
9. Охарактеризуйте соціальну ситуацію розвитку немовляти.
10. Дайте характеристику провідній діяльності немовляти.
11. Назвіть анатомо-фізіологічні особливості немовляти.
12. Які основні особливості психічного розвитку немовляти?
13. Охарактеризуйте психічні новоутворення в немовлячому віці.
14. Яке протиріччя немовлячого віку?
15. Що є центральними новоутвореннями немовлячого віку?
16. Поясніть причини, суть та прояви кризи першого року.
17. Охарактеризуйте соціальну ситуацію розвитку раннього віку.
18. Яке основне протиріччя раннього віку?
19. Які основні анатомо-фізіологічні особливості дітей раннього віку?
20. Охарактеризуйте розвиток мовлення у дітей раннього віку?
21. Що є провідною діяльністю у ранньому дитинстві?
22. В чому полягає криза трьох років: причини, суть, прояви, подолання негативних наслідків?
23. Охарактеризуйте соціальну ситуацію розвитку дитини дошкільного віку.
24. Яке центральне протиріччя у дошкільному дитинстві?
25. Що є провідною діяльністю дошкільників? Надайте її ґрунтовну психологічну характеристику.
26. Назвіть психологічні новоутворення дошкільного дитинства.
27. Які особливості сенсорного розвитку дошкільників?
28. Охарактеризуйте особливості розвитку мовлення у дошкільників.
29. Які особливості розвитку мислення дошкільника?
30. Як розвивається увага дошкільника?
31. У чому полягає особливість розвитку пам'яті дошкільника?
32. Як розвивається уява дошкільника?
33. Які особливості розвитку самосвідомості і самооцінки дошкільника?
34. У чому проявляється субпідрядність мотивів дошкільників?
35. Які особливості формування моральних уявлень та оцінок у дошкільників?
36. Які перші прояви довільної поведінки у дошкільників?

Тема № 3. Психічний розвиток дітей молодшого шкільного віку

Мета: проаналізувати особливості анатомо-фізіологічного, психічного та особистісного розвитку молодших школярів; навчитися визначати рівень розвиненості практичного інтелекту особистості.

Завдання:

1) проаналізуйте, зробіть конспект, та вивчіть теоретичні відомості з теми. Розкрийте і занотуйте основні поняття теми, виконайте завдання для самостійної роботи. За бажанням підготуйте доповіді до цієї теми;

2) виконайте дослідження рівня розвиненості практичного інтелекту, зробіть висновки й захистіть результати вивчення цієї теми.

Основні поняття теми: *молодше шкільне дитинство, криза семи років, симптом «гіркої цукерки», рефлексія, самооцінка, навчання, самосвідомість, мотив досягнення успіху.*

Тематичні питання

1. Анатомо-фізіологічні особливості та психічний розвиток молодших школярів.
2. Психологічні особливості навчання молодших школярів.
3. Розвиток пізнавальних психічних процесів та мовлення молодших школярів.

Завдання для самостійної роботи

Законспектуйте критерії психологічної готовності дитини до навчання у школі [8, с. 116; 42, с. 162–164].

Проаналізуйте наукові знання про особливості розвитку особистості молодшого школяра [8, с. 158–173; 42, с. 175–182]. Зробіть конспект-відповіді на такі питання:

- Що є основним джерелом емоцій і почуттів молодших школярів та як вони розвиваються?
- Що означає «виховувати волю дитини» та в чому проявляється такий розвиток?
- Як впливає тип темпераменту, навчання і виховання на формування характеру учнів молодшого шкільного віку?

- Які особливості розвитку здібностей, засвоєння морально-етичних якостей, норм і правил поведінки, формування взаємин з однокласниками?

Тематика доповідей з даної теми

1. Психологічні особливості навчання та виховання дітей із затримкою психічного розвитку.
2. Психологічні особливості навчання та виховання педагогічно занедбаних дітей.

Орієнтовні теоретичні відомості

Молодшим шкільним вважається вік від 6–7 до 11–12 років. Це є період рівномірного росту організму дитини. Зазвичай дівчатка дещо переважають у рості хлопців. Кістки скелету молодшого школяра є досі гнучкими, тому необхідно слідкувати за осанкою. Відбувається окостеніння фаланг пальців. Окостеніння зап'ястя завершується в 10–13 років, тому діти цього віку швидко стомлюються при малюванні та письмі. Також поступово зростаються кістки тазу, тому дитину обмежують у перенесенні ваги.

Випадають до 20 молочних зубів, замість них виростають постійні, які не відповідають розміру рота і здаються великими.

Активно розвивається м'язова система, діти майже постійно знаходяться у русі, але дрібні м'язи розвиваються повільніше, тому в дітей молодшого шкільного віку рухи мають недостатню координацію.

Очі дитини досить швидко змінюють свою форму залежно від відстані до предмету, тому потрібно слідкувати за правильністю відстані під час письма або читання.

Розвиток нервової системи характеризується підвищенням рухливості нервових процесів, збільшенням врівноваженості процесів збудження та гальмування, зростанням ролі другої сигнальної системи у вищій нервовій діяльності.

Психічний розвиток дітей дошкільного віку характеризується насамперед виникненням **кризи семи років**. Вона символізує перехід від дошкільного до молодшого шкільного дитинства.

Основними **симптомами** кризи є:

- втрата безпосередності поведінки (дитина починає думати перед тим як діяти);

- прояви манірності поведінки, кривляння (демонстрація невластивих дитині якостей);
- симптом «гіркої цукерки» (приховування почуттів, що символізує появу внутрішньої оцінки).

Зміст кризи семи років полягає у наступному:

- народжується «соціальне Я» дитини;
- з'являється нове внутрішнє життя дитини: переживання узагальнюються, це спричиняє появу стійких афективних комплексів, в результаті внутрішнє життя дитини накладається на зовнішнє, при цьому вони не відповідають одне одному;
- виникає новий рівень самосвідомості — внутрішня позиція, з'являється ставлення до самого себе, дитина розуміє ставлення інших до себе;
- з'являються цінності, моральні норми;
- закріплюється стійка особистісна риса: мотив досягнення успіху, на що впливає самооцінка і рівень домагань;
- змінюється структура поведінки: з'являється раціональна та емоційна оцінка результатів своїх дій.

Анатомо-фізіологічний розвиток та поступове розв'язання кризи призводять до таких **психологічних новоутворень**:

- 1) довільність психічних процесів;
- 2) з'являється внутрішній план дій;
- 3) з'являється рефлексія (осмислення умов, закономірностей і механізмів своєї діяльності), а також самооцінка та самоконтроль.

З 6 або 7 років (в залежності від психологічної готовності) дитина починає ходити до школи. В результаті цього змінюється її соціальне оточення і тип провідної діяльності. Це спричиняє зміну **соціальної ситуації розвитку**, яка тепер має таку схему:

Дитина ↔ Навчання ↔ Соціальне оточення

Соціальне оточення дитини молодшого шкільного віку розширюється: в ньому з'являються однокласники та вчитель. В умовах **нovoї провідної діяльності (навчання)** потрібно дотримуватись нових форм поведінки, тому взаємини з дорослими перебудовуються. Вчитель для молодшого школяра є авторитетом, а взаємодія у навчанні відбувається через оцінку. Ігрова діяльність не зникає, вона є основою і продовжує розвиватись.

Основні **протиріччя** молодшого шкільного віку проявляються в труднощах, які зустрічаються у навчальній діяльності та соціальній взаємодії з однокласниками і вчителем. Наведіть їх приклади самотійно.

Розглянемо **психологічні особливості навчання**, як провідної діяльності молодших школярів.

Основними компонентами навчальної діяльності є: 1) дії та операції по оволодінню змістом навчання; 2) мотиви і форми спілкування «вчитель–учень» та «учень–учень»; 3) результати навчання, його контроль та оцінка.

До **основних складових** навчальної діяльності молодших школярів належать наступні.

1. Змістові складові — це *вимоги до змісту навчання* (науковість, духовність...); *необхідність тривалого утримання уваги* учнів на конкретному; *оптимальна кількість навчального матеріалу*.

2. Цільові складові. У навчанні цілі є більш складніші ніж у грі, вони визначаються змістом навчальної програми. Також виникає різниця між цілями, які ставить вчитель й тим, як їх сприймає та усвідомлює учень.

3. Мотиваційні складові. Мотиви навчання першокласників дуже різноманітні. Їм подобається читати, писати, лічити, вони уважно слухають оповідання. Але інтерес виникає до процесу навчання, а не до його оцінки. При цьому переважають ігрові мотиви, саме вони і спонукають до учбових дій. З віком інтерес до навчання збільшується.

4. Операційні складові — це нові операції, дії та уміння для оволодіння знаннями. Молодші школярі можуть виконувати орієнтовні, виконавчі, контролюючі, завершальні, згорнуті та розгорнуті дії. Уміння молодших школярів характеризуються повільністю їх утворення, частими помилками, довільністю уваги та свідомим контролем виконання.

5. Емоційно-вольові складові. Майже вся навчальна діяльність пов'язана із стресами учнів та вчителів. Вони виникають при виконанні не дуже приємних навчальних завдань, неможливості їх виконання у поставлені строки, одержанні небажаної оцінки. Якщо стрес є невеликим, то він стимулює учнів до учіння.

6. Комунікативні складові. Для молодшого школяра зростає значення слова і мовлення (усного, а потім писемного). Учні дуже активно сприймають кожне слово та дії вчителя.

7. Результативні складові. Результатами навчальної діяльності є знання, уміння, психічний розвиток та вихованість дитини. Причини неуспішності можуть бути *зовнішні* (захворювання, перевантаження тощо), або *внутрішні* (неуважність, відсутність інтересу, порушення дисципліни, непосидючість...).

8. Контрольно-оцінні складові. До них належить контроль навчальної діяльності з боку вчителя та батьків, самоконтроль учня. При оцінці учіння дитини слід оцінювати саме результати цього процесу, а не учня.

Розглянемо особливості розвитку психічних процесів та мовлення молодших школярів.

Відчуття та сприймання молодших школярів характеризуються високою гостротою зору та слуху, доброю орієнтацією у формах та кольорах. Сприймання стає довільним. Вдосконалюється робота *аналізаторів*, що дозволяє розрізнити відтінки кольорів, висоту звуків і т.д. Тому для молодших школярів корисно бувати у «яскравих» місцях, відвідувати уроки музики. Також молодші школярі вже досить легко сприймають поняття «ліве» та «праве». У них розвивається *спостереження*. Вміють розрізнити годину, день, тиждень, але погано сприймають поняття «хвилина», «місяць» та хронологічні дати. Дуже важко дітям цього віку сприймати перспективу.

Розвиток **пам'яті** молодших школярів характеризується зміною способів запам'ятовування: у I та II класі повторюються окремі слова, в III – повторюються групи слів (слова групуються за певними ознаками), в IV класі використовуються логічні прийоми запам'ятовування. Поступово підвищується здатність зачувати і відтворювати. Зростає *продуктивність, обсяг, міцність, точність* запам'ятовування. Відбувається зміна співвідношення *мимовільного* і *довільного* запам'ятовування (у бік другого) та *образної* і *словесно-логічної* пам'яті.

Мислення молодших школярів починає функціонувати на рівні конкретних *операцій*. Дитина може розуміти і давати визначення. Операції *аналізу* і *синтезу* починають пов'язуватись при порівнянні об'єктів. *Аналіз* поступово переходить в *абстрагування*. *Узагальнення* спочатку відбувається перцептивно-практичним способом, потім переходить в уявно-мовний спосіб. Зростає кількість *індуктивних* та *dedуктивних умовисновків*.

Уява в молодшому шкільному віці є надзвичайно бурхливою, яскравою, некерованою. Відтворювальна уява вдосконалюється: вона стає більш реалістичною і керованою. Відбувається перехід від репродуктивних форм уяви до творчої. Зростає вимогливість дитини до образів уяви. Зростає швидкість утворення образів фантазії. Виникають бажання, здійснення яких випереджає можливості сучасної науки.

У молодших школярів переважає *мимовільна увага* (яка досить активно розвивається). Відповідно цьому будується навчальний процес, в якому використовується яскраве методичне забезпечення. Поступово розвивається *довільна увага*.

Розвиток **мовлення** молодших школярів насамперед характеризується свідомим вживанням різних форм слова. Діти цього віку можуть застосовувати у спілкуванні такі форми мовлення, як повторення, монолог, колективний монолог, повідомлення, критика, наказ, прохання, погроза, питання, відповіді. З другого класу діти починають переносити слова в нові ситуації. Поступово зростає швидкість письма і читання, підвищується їх якість. З третього класу діти починають правильно виділяти розділові знаки, читають з інтонацією, паузами, вільно, повно і послідовно переказують прочитане. Також збільшується темп читання. Важливим новоутворенням є мовчазне читання, оскільки це символізує появу внутрішнього мовлення.

Практична частина роботи

Важливою інтелектуальною якістю вчителя технологій є високий практичний інтелект — сукупність психічних пізнавальних здібностей людини щодо вирішення практичних задач, або перетворення практичних ситуацій переважно за допомогою практичних дій і на основі наочно-дійового мислення, а також таких операцій мислення як аналіз, синтез, узагальнення. Також необхідним та важливим є вміння визначати рівень розвиненості практичного інтелекту в учнів. Тому в даній роботі пропонується здійснити діагностику та оволодіти методикою визначення рівня розвиненості практичного інтелекту, розробленою Х. Зівертом [16].

Опис методики

Даний метод дослідження практичного інтелекту складається з декількох тестів, що включають завдання, для виконання яких

потрібні спритність, вправність, спостережливість і здатність до візуального комбінування. Зміст завдань зводиться до порівняння й комбінування фігур, а потім перевірки отриманого результату. При цьому крім розуму необхідні й спритні руки.

На виконання всіх завдань приділяється приблизно 20 хв.

Метод дослідження практичного інтелекту складається з трьох тестів:

1. Тест на виготовлення фігур (9 завдань). Матеріал: один або два відрізки м'якого дроту довжиною по 15,5 см.

2. Тест на складання фігур (9 завдань). Матеріал: скопійовані й вирізані з картону вихідні елементи.

3. Тест на відтворення фігур (9 завдань). Матеріал: скопійовані й вирізані з паперу або картону окремі частини кожної фігури.

Інструкція та стимульний матеріал до виконання дослідження

1. Тест на виготовлення фігур

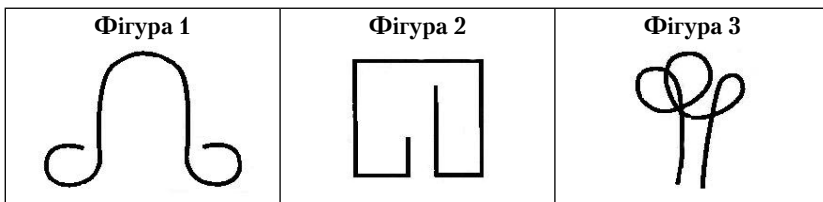
Цей тест перевіряє практичну вправність. Заздалегідь потрібно приготувати відрізок м'якого дроту довжиною 15,5 см. Дріт може бути й в ізоляції. Головне, щоб він був досить м'яким для того, щоб згинати його руками.

З початку досліджуваний отримує картку із зображенням фігури (табл. 3), форму якої необхідно запам'ятати. Через 5 сек. зображення ховається. Досліджуваному потрібно відтворити цю фігуру з дроту. Після того, як фігура відтворена, вона звіряється з малюнком. Якщо фігура дуже відрізняється від намальованого зображення – потрібно повторити спробу.

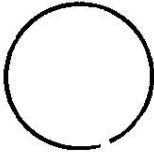

Після виконання кожного завдання дослідник фіксує весь час виконання завдання на заздалегідь підготовленому бланку (табл. 6).

Таблиця 3

Стимульний матеріал для виконання тесту на виготовлення фігур

Продовження табл. 3

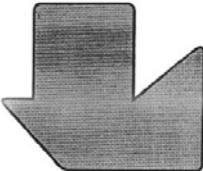
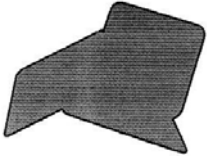
<p>Фігура 4</p> 	<p>Фігура 5</p> 	<p>Фігура 6</p>
<p>Фігура 7</p> 	<p>Фігура 8</p> 	<p>Фігура 9</p>

2. Тест на складання фігур

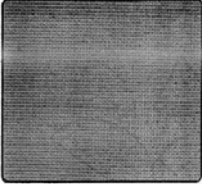
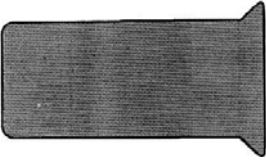
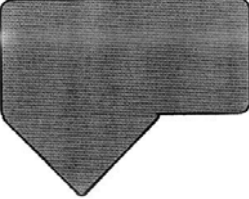
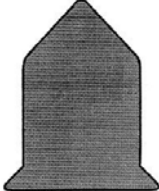
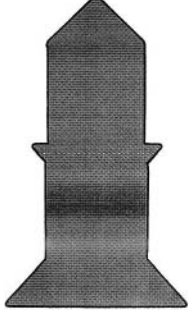
Завдання цього тесту полягає в тому, щоб якнайшвидше скласти з базових елементів (які готуються заздалегідь) фігури (табл. 4). Використовуючи базові елементи (необов'язково всі відразу!), досліджуваний складає послідовно дев'ять фігур (табл. 4). Після складання кожної фігури дослідник записує час (табл. 6), що знадобився на складання фігури.

Таблиця 4

Стимульний матеріал для виконання тесту на складання фігур

<p>Фігура 1</p> 	<p>Фігура 2</p> 	<p>Фігура 3</p>
--	--	--

Продовження табл. 4

<p style="text-align: center;">Фігура 4</p> 	<p style="text-align: center;">Фігура 5</p> 	<p style="text-align: center;">Фігура 6</p>
<p style="text-align: center;">Фігура 7</p> 	<p style="text-align: center;">Фігура 8</p> 	<p style="text-align: center;">Фігура 9</p>

3. Тест на відтворення фігур

У цьому тесті потрібно подумки відновити задану фігуру (табл. 5) зі складових частин і потім за допомогою олівця відтворити ці частини на аркуші. При цьому мова не йде про точність до міліметра. Потрібно більш-менш точно відновити розташування окремих частин на даній фігурі. Цей тест може виявитися найскладнішим, тому що тут необхідно мати достатньо розвинену візуально-просторову уяву. Крім того, майже все необхідно робити подумки. Після кожного завдання дослідник фіксує час (табл. 6), затрачений на його виконання. На цей тест приділяється приблизно 6 хв.

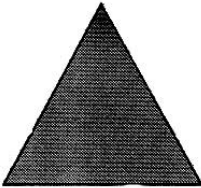
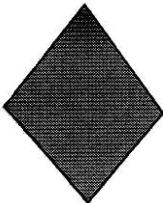
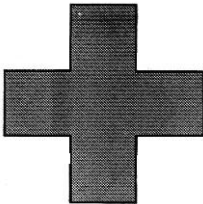
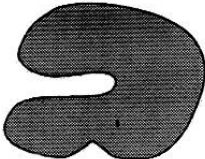
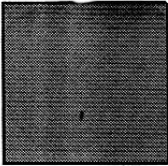

Інтерпретація результатів

Час, який був використаний на виконання завдань кожного з трьох тестів фіксується дослідником у заздалегідь підготовлених бланках (табл. 6).

Коефіцієнт інтелектуальності визначається за допомогою табл. 6 відповідно результатам, які отримав дослідник, а також із врахуванням віку досліджуваного.

Таблиця 5

Стимульний матеріал для виконання тесту на відтворення фігур

<p>Фігура 1</p> 	<p>Фігура 2</p> 	<p>Фігура 3</p>
<p>Фігура 4</p> 	<p>Фігура 5</p> 	<p>Фігура 6</p>
<p>Фігура 7</p> 	<p>Фігура 8</p> 	<p>Фігура 9</p>

Таблиця 6

Бланк фіксації часу виконання завдань тестів

Тест на виготовлення фігур		Тест на складання фігур		Тест на відтворення фігур	
№ фігури	...хвилин	№ фігури	...хвилин	№ фігури	...хвилин
1		1		1	
2		2		2	

Продовження табл. 6

3		3		3	
4		4		4	
5		5		5	
6		6		6	
7		7		7	
8		8		8	
9		9		9	
Загальний час		Загальний час		Загальний час	
Увесь затрачений час:					

Таблиця 7

Інтерпретація результатів дослідження практичного інтелекту

14–16 років	17–22 роки	23–30 років	31 рік і старше	Загальна оцінка інтелекту	Коефіцієнт інтелектуальності
Хвилин	Хвилин	Хвилин	Хвилин		
1–11	1–08	1–09	1–12	Дуже високий	130 й вище
12–17	9–15	10–14	13–17	Високий	біля 120
18–21	16–18	14–16	18–20	Вище середнього	біля 110
22–24	19–21	17–21	21–23	Нижче середнього	біля 90
25–30	22–27	22–27	24–31	Низький	біля 80
31 і більше	28 і більше	28 і більше	32 і більше	Дуже низький	нижче 70

Зробіть **висновки** орієнтуючись на такі питання та вказівки:

- Охарактеризуйте свої результати дослідження.
- Які завдання було виконувати легше та складніше? Чому саме?
- Якщо людина має недостатній рівень розвиненості практичного інтелекту, то чи є можливим, щоб вона працювала вчителем технологій? Якщо так, то за яких умов? Коротко аргументуйте свої думки.

Питання для самоконтролю та захисту практичної роботи

1. Охарактеризуйте анатомо-фізіологічні особливості молодших школярів.
2. Яка соціальна ситуація розвитку дитини молодшого шкільного віку?
3. В чому полягає криза семи років? Які її симптоми та зміст?
4. Що є провідною діяльністю молодших школярів?
5. Надайте характеристику компонентам навчальної діяльності молодших школярів.
6. Назвіть психологічні новоутворення молодшого шкільного дитинства.
7. Які протиріччя виникають у віці молодшого шкільного дитинства?
8. Що є основними компонентами навчальної діяльності?
9. Які основні складові навчальної діяльності?
10. Охарактеризуйте особливості розвитку мовлення молодших школярів.
11. Як розвиваються відчуття та сприймання молодших школярів?
12. Які особливості розвитку мислення молодшого школяра?
13. Чим характеризується розвиток уваги молодшого школяра?
14. Як розвивається пам'ять молодшого школяра?
15. Які особливості розвитку уяви молодшого школяра?
16. Чим характеризується розвиток самооцінки молодшого школяра?
17. Надайте характеристику розвитку емоційно-вольової сфери особистості молодшого школяра.

Тема № 4. **Психологія підліткового віку**

Мета: вивчити особливості анатомо-фізіологічного та психічного розвитку підлітків; проаналізувати праці В.О. Сухомлинського, в яких розкриваються особливості психології дітей підліткового віку та психолого-педагогічної роботи з ними; навчитися визначати рівень акцентуації рис характеру.

Завдання:

1) проаналізуйте, зробіть конспект, та вивчіть теоретичні відомості з теми. Розкрийте і занотуйте основні поняття теми та виконайте завдання для самостійної роботи. За бажанням підготуйте доповіді до цієї теми;

2) виконайте дослідження рівня акцентуації рис характеру, зробіть висновки й захистіть результати вивчення цієї теми.

Основні поняття теми: *підлітковий вік, криза підліткового віку, пубертатний період, інтимно-особистісне спілкування, самосвідомість, емансипація, рефлексія, девіантна та деліквентна поведінка, акцентуації характеру, статева роль, сексуальна поведінка.*

Тематичні питання

1. Анатомо-фізіологічні особливості та психічний розвиток підлітків.
2. Психологічні особливості спілкування підлітків з однолітками і дорослими.
3. Психологічні особливості навчання підлітків.
4. Розвиток пізнавальних психічних процесів та мовлення підлітків.
5. Розвиток особистості підлітків.

Завдання для самостійної роботи

Уважно прочитайте такі уривки з книги В.О. Сухомлинського «Народження громадянина» [43]: «Що відбувається з дитиною в отрочстві» (немов би хто нову душу вдихнув у хлопчика; все залежить від виховання у дитинстві; два джерела виховання у дитинстві та отрочстві) та «Протиріччя отрочтва». Запам'ятайте декілька прикладів з цих уривків і коротко занотуйте відомості про **джерела вихо-**

вання дітей підліткового віку (при цьому зверніть увагу на приклади, які наведені у книзі) і 8 основних **протиріч** підліткового віку, які викремив автор.

Тематика доповідей з даної теми

1. Психологічні особливості ставлення підлітків до праці.
2. Психологія підлітків з асоціальною, девіантною та деліквентною поведінкою.
3. Вплив сучасних молодіжних субкультур на розвиток та виховання дітей підліткового віку.

Орієнтовні теоретичні відомості

Зазвичай підлітковий вік охоплює період від 11–12 до 15 років. Це є учні 5–9 класів. Цей період є одним з найскладніших у житті людини. Часто його називають «критичним», «зламним» або «перехідним» віком.

Анатомо-фізіологічний розвиток у підлітковому віці характеризується перебудовою організму дитини — статевим дозріванням.

Підлітковий вік також називають **пубертатним періодом** — стадія, коли людина досягає статевого дозрівання (в середньому триває 3-4 роки). На цій стадії у підлітків інтенсивно росте скелет тіла. Спочатку дозрівають внутрішні органи, а потім збільшуються зовнішні розміри тіла. У дівчаток розширюється таз, плечі залишаються такими ж як були. У хлопчиків збільшується ширина плечей, а розміри тазу залишаються незмінними. Відповідно росту скелету відбувається розвиток маси тіла, м'язової та жирової тканин. Розвиваються вторинні статеві ознаки: у дівчаток починається розвиток грудей, відбувається оволосіння лобка, з'являються перші менструації (у середньому в 13 років); у хлопців збільшуються яєчка, також настає оволосіння лобка (в середньому в 12–13 років), через два роки після цього з'являється волосся під пахвами, починає рости борода, відбувається ломка голосу. Також пубертатний період характеризується високою гормональною активністю, що впливає на розвиток організму та поведінку дитини. На цьому фоні з'являється сексуальна поведінка, виокремлюється **статева роль** — уявлення про себе, установки і поведінка в соціальних ситуаціях, як індивіда чоловічої або жіночої статі.

В підлітковому віці завершуються основні структурні та функціональні зміни у мозку, він досягає свого кінцевого рівня ваги та об'єму.

Важливим є також те, що в організмі підлітків виникають труднощі з кровопостачанням мозку, оскільки всі системи організму розвиваються досить швидко, а серце і легені дещо запізнаються у розвитку. Це спричиняє нестабільність у поведінці та активності дітей цього віку.

Психічний розвиток підлітків характеризується тим, що фактично весь цей період супроводжується кризою, яку умовно називають «**криза 13 років**».

Її **передумовою** є руйнування старої структури особистості, внутрішнього світу, системи переживань дитини, що були сформовані до цього віку.

Основними **причинами кризи** є наступні:

- 1) дорослі не змінюють своєї поведінки у відповідь на появу в підлітків прагнень до нових форм взаємин із батьками та вчителями;
- 2) у поведінці з'являється пряме відображення статевого дозрівання.

Суть кризи полягає у глибокій якісній зміні всього процесу психічного розвитку дитини, її внутрішнього світу (а не в яскравих зовнішніх проявах поведінки).

До **симптомів кризи** належать:

1. Зниження продуктивності навчальної діяльності (а також спроможності нею займатися) навіть у тих сферах, де підліток обдарований (часто це зумовлюється переходом від конкретного до логічного мислення).

2. Негативізм. Підліток ніби відштовхується від оточуючих. Схильний до сварок, порушень дисципліни, у нього часто виникає внутрішнє занепокоєння, невдоволення, прагне самотності та самоізоляції.

Бурхливий розвиток та криза підліткового віку зумовлюють появу **психологічних новоутворень**, **центральним** з яких є **самосвідомість**. Іншим новоутворенням є **відчуття дорослості**. Це проявляється не у вигляді наслідування (як було в дошкільному та молодшому шкільному дитинстві), а в **приналежності до світу дорослих** — постійному намаганні зайняти місце дорослого в системі реальних стосунків між людьми. Звичайно *дорослість* підлітків є суб'єктивною, проявляється вона в емансипації від батьків, новому ставленні до навчання, у романтичних стосунках з однолітками іншої статі, у зовнішньому вигляді й манері одягатися.

Таким чином, нові умови розвитку підлітків зумовлюють нову **соціальну ситуацію розвитку підлітків**, яка характеризується тим, що *основним соціальним середовищем* дитини залишається школа, але **змінюється мотив взаємодії із соціальним оточенням**. Не ігноруючи навчання, підліток починає надавати особливого уваги спілкуванню. Таким чином, головним мотивом стає спілкування з однолітками. Це виявляється у часто повторюваному вислові підлітків: «Ми ходимо до школи не тільки вчитися, але й спілкуватися». Тому поступово **провідною діяльністю** цього віку стає **інтимно-особистісне спілкування з однолітками** (навчання залишається основним видом діяльності). Разом з цим з'являються й інші нові мотиви, які проявляються в наступному: поява «симпатії» та «антипатії» до навчальних предметів; з'являється прихильність, або відраза до своєї школи; для підлітка стають важливими результати контролю його навчання — оцінка.

Дорослі у *соціальній ситуації розвитку підлітків* виступають в якості **значущих осіб**. Але цей «п'єдестал» може зайняти будь-хто: масовий кумир (популярний співак або актор тощо), вчитель (у рольовій позиції дорослого друга), або батьки (якщо вчасно і правильно зреагували на кризу).

Розглянемо **психологічні особливості провідної діяльності** підлітків в її реалізації стосовно однолітків та дорослих.

Психологічні особливості спілкування і взаємин підлітків з однолітками проявляються в наступному:

- підлітки прагнуть зайняти місце в групі однолітків, яке б відповідало їх претензіям. Це є провідним мотивом поведінки;
- спілкування з однолітками поступово виходить за межі шкільного життя і навчальної діяльності, охоплює нові інтереси, види діяльності, стосунки. Усе це поступово виокремлюється в надзвичайно важливу для підлітка сферу життя;
- спілкування з однолітками набуває такої цінності, що відтісняє на другий план навчання і стосунки з рідними;
- невдоволення своїми стосунками з однолітками часто є причиною зниження рівня навчальних досягнень та порушень поведінки;
- у спілкуванні для підлітків стають важливими особистісні якості (знання, чесність, сміливість...);

- стосунки характеризуються орієнтацією на вимоги товаришів, їх врахування. Проявом цього є «вуличні закони», «кодекс честі» тощо;
- підлітки інтенсивно формуються в групи, в яких наявний високий рівень *конформізму* (пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів поведінки, безумовне схилення перед авторитетами);
- у підлітків з'являються референтні групи (група-еталон, на норми та цінності якої вони орієнтуються у своїх вчинках і самооцінці);
- постійно триває пошук друга, на фоні ревнощів, образ підлітки дорожать дружною;
- з'являється взаємне зацікавлення хлопців та дівчат, бажання сподобатись, тому виникає стурбованість щодо зовнішності.

Психологічні особливості спілкування і взаємин підлітків з дорослими характеризуються такими проявами:

- підлітки не погоджуються на нерівноправні стосунки, оскільки вони не відповідають їх уявленням про власну дорослість та самостійність. Вони вимагають поваги, довіри, самостійності, обмежують права дорослих і розширюють свої. Часто це призводить до невиконання розпоряджень дорослих, нехтування обов'язками, протесту;
- конфліктність виникає за умови, коли зміни в розвитку особистості підлітка випереджають корективи стосунків з дорослими;
- характер спілкування підлітків з дорослими істотно впливає на особливості самооцінки підлітків, їм потрібна довіра.

Суттєво змінюються **психологічні особливості навчання** підлітків:

- підлітки обирають такі способи навчання, які роблять їх більш незалежними, більш дорослими в їх очах (обирають самостійні форми занять, а від вчителя потребується розуміння, підтримка, допомога);
- виникають нові мотиви учіння: освіченість, прагнення влаштуватись у майбутньому (подальше навчання, робота), прагнення самоствердження і самовдосконалення, необхідність виконувати вимоги батьків;
- знання стають *цінністю*. Вони дозволяють зайняти певний статус серед однолітків;

- з'являється спрямованість на *самостійний пошук нових знань*;
- процес засвоєння знань у школі може супроводжуватись *інтелектуальними емоціями*, але особливістю є те, що вони не самі обирають знання, тому одні учні їх легко засвоюють, інші – тільки вибірково предмети;
- оцінка для підлітків є статусом, показником рівня знань, стимулом;
- підлітки активно випробовують свої сили в різних галузях трудової діяльності: організація різних заходів, суспільно-політичне життя тощо.

Усі **пізнавальні психічні процеси** підлітків характеризується довільністю.

У підлітків вдосконалюється чутливість **відчуттів**, на основі чого **сприймання** стає більш повним і детальним, планомірним і послідовним.

Також у цьому віці збільшується обсяг **пам'яті** (за рахунок появи логічного мислення), вона стає більш керованою, формується смислова логічна пам'ять, збільшується кількість прийомів запам'ятовування.

Розвивається абстрактне і формується понятійне **мислення**. З'являються гіпотетично-дедуктивні судження. Розвивається здібність до розумових експериментів, оперування гіпотезами. Формується активне, самостійне, творче мислення.

Розвиток **уяви** підлітків характеризується розширенням змісту та появою нових способів утворення її образів. Уява стає більш довільною. Уявляються не тільки предмети, але й образи майбутніх ситуацій. Важливою формою уяви в цьому віці стає мрія. За її допомогою підлітки творять образи свого бажаного майбутнього.

У підлітків активно розвивається довільна **увага**, її стійкість, розподіл та переключення. Істотно зростає обсяг уваги, її самоконтроль, регуляція зовнішніх проявів уваги, збільшується концентрація уваги на поведінці та діях людей.

Мовлення підлітків розвивається за чотирма напрямками: 1) як засіб спілкування; 2) як спосіб набуття знань; 3) як інструмент творення та засіб вираження емоційних станів і вольової регуляції поведінки; 4) як об'єкт вивчення.

Паралельно у підлітків підвищується інтерес до оволодіння виразністю мовлення для демонстрації «інтелектуальної сили», розви-

вається чутливість до художнього слова, виникає потяг до написання віршів, зменшується кількість зайвих слів, збільшується словниковий запас, вдосконалюється писемне мовлення. Однак є і труднощі в розвитку мовлення: відсутня красномовність (невміння використовувати мову для відтворення почуттів), часто мова є уривчастою і з неадекватною інтонацією, наявна багатослівність, довгі речення.

Розвиток особистості підлітка характеризується такими психологічними особливостями:

- поява *відчуття дорослості* визначає спрямованість та зміст активності дитини;
- вони прагнуть визнання своєї дорослості, оскільки не відчують себе дорослими повною мірою;
- з'являється велика чутливість до засвоєння норм, цінностей, способів поведінки;
- посилюється прагнення бути самостійним;
- виникає постійна потреба у доброзичливому ставленні, тактовності з боку дорослих;
- у діяльності підлітки самостійно ставлять мету, складають план дій, підбирають засоби. Але часто неповністю усвідомлюють свої дії, не прагнуть самоаналізу. Їх вчинки характеризуються імпульсивністю;
- в підлітковому віці також розвиваються специфічні особливості самосвідомості, що проявляється в самооцінці. Механізмом розвитку самосвідомості підлітків є їх постійна рефлексія, тому вони часто є невдоволеними самими собою;
- підлітки дуже цікавляться іншими. Їм подобається аналізувати дії та думки знайомих, розмовляти про свій внутрішній світ, переживання, почуття;
- розвиваються такі вольові якості як наполегливість, цілеспрямованість. Але часто їх вольові дії спрямовані тільки на щось одне;
- бурхливо розвивається вольова сфера підлітків. Практично усе їх життя і діяльність супроводжуються яскравими емоціями, почуттями, переживаннями, особливо у спілкуванні з однолітками протилежної статі;
- інтенсивно формується спрямованість, інтереси.

Практична частина роботи

Дуже часто у підлітків з'являються акцентуації характеру — це надмірне вираження окремих рис характеру та їх поєднань.

У залежності від ступеня виразності акцентуації характеру бувають приховані і явні.

Акцентуації характеру можуть «переходити» від однієї людини до іншої під впливом різних факторів: особливостей сімейного виховання, соціального оточення, професійної і навчальної діяльності, психофізіологічних особливостей фізичного здоров'я тощо.

Вчителю технологій необхідно вміти визначати особливості характеру учнів з метою його ефективного і адекватного виховання в умовах навчання і праці.

Опис методики

Методика розроблена К. Леонгардом. Вона містить 88 питань, відповіді на які розподіляються за 10 шкалами, що відповідають таким акцентуаціям характеру: 1) особистість з високою життєвою активністю; 2) збудлива акцентуація; 3) глибина емоційного життя людини; 4) схильність особистості до педантизму; 5) підвищена тривожність; 6) схильність до перепадів настрою; 7) демонстративність поведінки людини; 8) неврівноваженість поведінки; 9) ступінь стомлюваності; 10) сила і виразність емоційного реагування.

Інструкція до проведення

Людині, яка досліджується, пропонуються твердження, що стосуються її характеру. При згоді з твердженням, поруч з його номером ставиться «+», якщо ні — знак «-». Також пояснюється те, що над питаннями не слід довго думати, оскільки правильних і неправильних відповідей тут немає.

Стимульний матеріал до проведення методики

1. У вас частіше веселий і безтурботний настрій?
2. Ви чуттєві до образ?
3. Чи буває так, що у вас на очі навертаються сльози в кіно, театрі, у бесіді..?
4. Зробивши щось, ви обов'язково переконаєтеся, що все зроблено правильно?
5. У дитинстві ви були такі ж сміливі, як усі ваші однолітки?

6. У вас часто різко міняється настрій від стану безмежної радості до відрази до життя, до себе?
7. Чи є ви центром уваги в компанії?
8. Чи буває так, що ви безпричинно знаходитеся у поганому настрої, і з вами краще не розмовляти?
9. Ви серйозна людина?
10. Ви часто захоплюєтеся чим-небудь?
11. Чи заповзятливі ви?
12. Ви швидко забуваєте, якщо вас хто-небудь скривдить?
13. Ви м'якосерді?
14. Опускаючи лист у поштову скриньку, ви перевіряєте чи впав лист у неї?
15. Ви прагнете завжди бути серед найкращих?
16. Чи буває вам страшно під час грози?
17. Чи прагнете ви в усьому й усюди зберігати порядок?
18. Чи залежить ваш настрій від зовнішніх обставин?
19. Вас люблять знайомі?
20. У вас буває почуття внутрішнього занепокоєння, відчуття можливості лиха, неприємності?
21. У вас часто дещо пригнічений настрій?
22. У вас була істерика або нервовий зрив?
23. Вам важко довго усидіти на одному місці?
24. Якщо стосовно вас вчинили несправедливо, чи енергійно ви відстоюєте свої інтереси?
25. Чи можете ви зарізати курку або вівцю?
26. Чи дратує вас, якщо вдома завіса або скатертина висять не рівно і ви одразу поправляєте їх?
27. Ви в дитинстві боялися залишатися один у будинку?
28. У вас часто бувають коливання настрою без причини?
29. Ви прагнете бути професіоналом своєї справи?
30. Ви швидко починаєте сердитися або впадати у гнів?
31. Чи можете ви бути абсолютно безтурботно веселим?
32. Чи буває так, що відчуття повного щастя буквально пронизує вас?
33. Як думаєте, могли б ви стати ведучим гумористичного спектаклю?
34. Ви зазвичай висловлюєте свою думку людям досить відверто, прямо і недвозначно?

35. Вам важко переносити вид крові?
36. Чи любите ви роботу з високою особистою відповідальністю?
37. Чи схильні ви захищати людей, з якими несправедливо вчинили?
38. У темний підвал вам важко, страшно спускатися?
39. Чи надаєте ви перевагу роботі, де діяти треба швидко, але вимоги до якості виконання невисокі?
40. Чи товариські ви?
41. У школі ви охоче читали вірші?
42. У дитинстві ви тікали з дому?
43. Чи здається вам життя важким?
44. Чи буває так, що після конфлікту або образи йти на навчання здається просто нестерпним?
45. При невдачі ви не втрачаєте почуття гумору?
46. Почали б ви перші кроки до примирення після конфлікту?
47. Ви дуже любите тварин?
48. Чи повертаєтеся ви, щоб переконатися, що залишили будинок або робоче місце у безпечному стані?
49. Чи переслідує вас іноді думка, що з вами і вашими близькими може трапитися щось страшне?
50. Ваш настрій дуже мінливий?
51. Вам важко доповідати (виступати на сцені) перед великою кількістю людей?
52. Ви можете вдарити кривдника, якщо він вас образить?
53. У вас дуже велика потреба в спілкуванні з іншими людьми?
54. Ви належите до тих, хто при яких-небудь розчаруваннях впадає у глибокий відчай?
55. Вам подобається робота, яка вимагає енергійної організаторської діяльності?
56. Чи наполегливо ви прагнете поставленої мети, якщо на шляху до неї приходиться долати масу перешкод?
57. Буває, що трагічний фільм хвилює вас до сліз?
58. Чи часто буває вам важко заснути через те, що проблеми пережитого або майбутнього дня увесь час крутяться у ваших думках?
59. У школі ви підказували своїм товаришам, давали списувати?
60. Вам потрібне велике напруження волі, щоб пройти одному через цвинтар?

61. Чи ретельно ви стежите за тим, щоб кожна річ у вашій квартирі була тільки на «своєму» місці?
62. Чи буває так, що перед сном, знаходячись у гарному настрої, наступного дня ви встаєте пригніченим?
63. Чи легко ви звикаєте до нових умов?
64. У вас бувають головні болі?
65. Ви часто смієтеся?
66. Чи можете ви бути привітним навіть з тим, кого ви явно не любите, не поважаєте?
67. Ви рухлива людина?
68. Ви дуже переживаєте через несправедливість?
69. Ви настільки любите природу, що можете назвати її другом?
70. Ідучи з будинку або лягаючи спати, ви перевіряєте чи закритий газ, вимкнене світло, або замкнені двері?
71. Ви дуже боязкі?
72. Ваш настрій змінюється при прийомі алкоголю?
73. Чи охоче ви брали участь у гуртку художньої самодіяльності?
74. Ви розцінюєте життя трохи песимістично, без чекання радості?
75. Вас часто тягне подорожувати?
76. Чи може ваш настрій різко змінитися з радісного на пригнічений?
77. Чи легко вам удається підняти настрій друзів у компанії?
78. Ви довго переживаєте образу?
79. Чи переживаєте ви довгий час прикромі інших людей?
80. Ви часто, коли були школярем, переписували сторінку в зошиті, якщо випадково поставили в ньому ляпку?
81. Ви недовіряєте людям?
82. Чи часто ви бачите страшні сни?
83. Чи буває так, що ви остерігаєтеся потрапити під колеса минаючого потягу, або стоячи біля вікна на високому поверсі можете раптово випасти?
84. У веселій компанії ви зазвичай веселі?
85. Ви можете відвернутися від важких проблем, які вимагають негайного вирішення?
86. Ви стаєте менш стриманим і почуваете себе більш вільно, прийнявши алкоголь?
87. У бесіді ви убогі на слова?

88. Якби вам необхідно було грати на сцені, ви змогли б ввійти в роль, щоб забути про те, що це тільки гра?

Обробка результатів

Підрахуйте кількість відповідей «Так» (+) по кожному номеру зазначених питань і кількість відповідей «Ні» (-) на інші, потім суму помножте на відповідне даній шкалі число (табл. 8).

Таблиця 8

Ключ до методики К. Леонгарда

Перелік номерів питань, по яких слід рахувати суму балів за відповідні відповіді	Число, на яке помножується підрахована сума балів за відповідною шкалою
Шкала № 1. Гіперtimi	
+ («Так»): 1, 11, 23, 33, 45, 55, 67, 77 - («Ні»): немає	×3 (помножити загальну суму кількості відповідей, які співпали на 3)
Шкала № 2. Застрягаючі, ригідні	
+ : 2, 15, 24, 34, 37, 56, 68, 78, 81 - : 12, 46, 59	×2
Шкала № 3. Емотивні, лабільні	
+ : 3, 13, 35, 47, 57, 69, 79 - : 25	×3
Шкала № 4. Педантичні	
+ : 4, 14, 17, 26, 39, 48, 58, 61, 70, 80, 83 - : 36	×2
Шкала № 5. Стурбовані	
+ : 16, 27, 38, 49, 60, 71, 82 - : 5	×3
Шкала № 6. Циклотимні	
+ : 6, 18, 28, 40, 50, 62, 72, 84 - : немає	×3
Шкала № 7. Демонстративні	
+ : 7, 19, 22, 29, 41, 44, 63, 66, 73, 85, 88 - : 51	×2
Шкала № 8. Неврівноважені, збудливі	
+ : 8, 20, 30, 42, 52, 64, 74, 86 - : немає	×3

Продовження табл. 8

Шкала № 9. Дистимні	
+ : 9, 21, 43, 75, 87 - : 31, 53, 65	× 3
Шкала № 10. Екзальтовані	
+ : 10, 32, 54, 76 - : немає	× 6

Максимальний показник по кожному виду акцентуації дорівнює 24 бали. Ознакою акцентуації, тобто сильної виразності окремої риси характеру, вважається показник, що перевищує 12 балів. Чим вищий бал, тим відповідна риса характеру більше акцентується. Особливо слід звертати увагу на акцентуації, вищі за 20 балів.

Інтерпретація шкальних оцінок

Зазвичай «акцентуєвані» особистості не є патологічними. Вони характеризуються яскравим проявом певних рис характеру.

1. Гіпертимний тип

Високі показники (понад 12 балів) говорять про гіперактивність, постійно підвищений фон настрою в сполученні зі «спрагою» до діяльності, високою активністю, заповзятливістю. Є тенденція не доводити почате до кінця. Самооцінка трохи завищена, легко прощає собі помилки і недоліки, свою провину зазвичай звалює на інших. У той же час легко прощає, не злопам'ятний. Не дуже надійний: багато обіцяє, мало робить. Частіше веселий, любить зміну місць, спілкування, нові враження. Повний задумів й ідей, притягує до себе людей, довкола нього «життя кипить».

Необхідно стримано ставитись до його часто необґрунтованого оптимізму і недостатньо тверезій оцінці своїх можливостей.

2. Застрягаючий, ригідний тип

Основна риса даного типу акцентуації — надмірна стійкість «щиросердечного» хвилювання, пристрасті в сполученні зі схильністю до формування зверхніх ідей. Характерні також підвищена підозрілість, уразливість, стійкість до негативних переживань, прагнення домінувати над іншими, неприйняття чужої думки, як наслідок, конфліктність. Акуратні, цілеспрямовані, самолюбні, додають значні

вольові зусилля при досягненні поставлених цілей, прагнуть авторитету і влади.

3. Емотивний, лабільний тип

Це чуттєві і вразливі люди, що відрізняються глибокими переживаннями, багатством почуттів та емоцій, духовністю. Їхня характерна риса — підвищена чутливість до подій, що відбуваються з ними. Добре розуміють і відчувають ставлення до них з боку інших людей, мінливі в настрої, здатні зануритися у зневіру і похмурий настрій при відсутності яких-небудь на те причин. Майже постійно відкликаються на зовнішні події, прохання про допомогу, часто змінюється настрої.

4. Педантичний тип

Високі показники свідчать про інертність психічних процесів, негнучкість мислення і поведінки. Висувають високі вимоги до себе і навколишніх, до якості роботи, обіцянок дотримувати слово. Часто страждають від надмірної відповідальності. Завжди сумніваються, недовірливі, підозрілі, стурбовані своїм здоров'ям. Зазвичай неговіркі, тихі, легко бентежаться і червоніють, довго переживають невдачу. Поважають логіку, раціоналізм, систематизацію на шкоду своїй інтуїції та почуттям. Люблять аналізувати свої думки, почуття і вчинки, що часом приводить до неадекватного сприйняття реальності. Для таких людей корисно займатися мистецтвом, що викликає емоційний відгук і багатозначність сприйняття. Схильні до іпохондрії (надмірній увазі до свого здоров'я, страху перед невиліковними хворобами).

5. Тривожно-боязкий тип

Основна риса — схильність до негативних емоцій, страхів, підвищена боязкість, високий рівень тривожності. Для такої особи характерна підвищена вразливість, загострене почуття неповноцінності, нерішучість, схильність до постійних сумнівів і тривалих міркувань.

6. Циклотимний тип

Даним людям відповідає зміна гіпертимного (1-го) і дистимного (9-го) типів акцентуації, тобто чергування фаз гарного і поганого настрою.

7. Демонстративний тип

Виражена тенденція до витиснення зі свідомості неприємних фактів і подій, своїх помилок і недоліків, що виявляється в облудності, фантазуванні, удаванні. Характерні також авантюризм, марнослав-

ство, «втеча у хворобу» при незадоволеній потребі у визнанні. Дуже егоїстичні, жадають уваги до себе і визнання, часто видають бажане за дійсне, хитрі, легко пристосовуються, артистичні, обдаровані багатою фантазією. Схильні до істерик – посиленню і нестійкості емоційних реакцій.

8. Неврівноважений, збудливий тип

Таким людям властива підвищена імпульсивність, ослаблення контролю над потягами і спонуканнями. Дратівливі, постійно уникають труднощів, часто впадають у гнів і лють. Похмурі на вид, спілкуються поверхово, відповідають скупю. Часто роздратовані, їм притаманна «в'язкість» мислення, конфліктність.

9. Дистимний тип

Даний тип протилежний гіпертимному (1-му типу), характеризується зниженим настроєм, фіксацією на похмурих сторонах життя, ідеомоторною загальмованістю (дуже повільне перетворення ідей у дії), схильністю до депресій («подавлених» станів).

10. Афективно-екзальтований тип

Людам цього типу належний широкий діапазон пережитих емоційних станів, вони легко приходять у захват від радісних подій і в повний розпач від сумних. Люблять задоволення і розваги, життєві насолоди; почуття відповідальності й вищих цінностей виробляються тільки з працею. Мають потребу у твердому, але не жорсткому контролі, що необхідний протягом усього життя.

За результатами проведення методики зробіть **висновки**, користуючись орієнтовними запитаннями та вказівками:

- Надайте ґрунтовну характеристику своїх результатів.
- Про що свідчать отримані результати як для вашого віку?
- На вашу думку, про що свідчать дуже низькі показники (4 бали і менше)?
- За отриманими результатами наведіть рекомендації щодо можливих варіантів оптимального розвитку, вдосконалення свого характеру.

Питання для самоконтролю та захисту практичної роботи

1. Які анатомо-фізіологічні особливості підлітків?
2. Охарактеризуйте соціальну ситуацію розвитку дитини підліткового віку.
3. У чому полягає криза 13-ти років? Які її передумови, причини, суть та симптоми?
4. Що є провідною діяльністю підлітків? Охарактеризуйте її.
5. Назвіть психологічні новоутворення у підлітковому віці.
6. Які протиріччя підліткового віку визначив В.О. Сухомлинський?
7. Які джерела виховання у дитинстві та отрочстві виділив В.О. Сухомлинський?
8. Охарактеризуйте особливості розвитку мовлення у підлітків.
9. Як розвивається мислення підлітків?
10. Охарактеризуйте розвиток уваги підлітків.
11. Назвіть особливості розвитку пам'яті підлітків.
12. Які особливості розвитку уяви підлітків?
13. Охарактеризуйте розвиток особистості підлітків.
14. Які психологічні особливості навчання підлітків?
15. Розкрийте психологічні особливості спілкування підлітків з однолітками.
16. Назвіть психологічні особливості спілкування підлітків з дорослими.
17. Що таке акцентуації характеру і чому вони з'являються в підлітковому віці?
18. Розкрийте поняття «асоціальна» «девіантна» та «деліквентна» поведінка, «емансипація» та «рефлексія».

Тема № 5.

Психологія юнацького віку і дорослих людей

Мета: з'ясувати особливості анатомо-фізіологічного, психічного та особистісного розвитку юнаків і дорослих; розглянути проблему сенсу життя у юнацькому віці, основні кризи дорослого віку; навчитися визначати професійну спрямованість юнаків.

Завдання:

1) ознайомтесь, проаналізуйте, зробіть конспект, та вивчіть теоретичні відомості з теми. Розкрийте і занотуйте основні поняття теми та виконайте завдання для самостійної роботи. За бажанням підготуйте доповіді до цієї теми;

2) виконайте дослідження професійної спрямованості, зробіть висновки й захистіть результати вивчення цієї теми.

Основні поняття теми: юнацький вік, самовизначення, криза ідентичності, навчально-професійна діяльність, сенс життя, сексуальність, аскетизм, самовиховання, дорослість, старість, акмеологія, психосоціальний розвиток; нормативна, ненормативна, життєва, біологічна криза.

Тематичні питання

1. Анатомо-фізіологічні особливості та психічний розвиток юнаків.
2. Розвиток пізнавальних психічних процесів та мовлення в юнацькому віці.
3. Психологічні особливості стосунків юнаків з однолітками і дорослими.
4. Анатомо-фізіологічні особливості періоду дорослості.
5. Кризи віку дорослості.

Завдання для самостійної роботи

Проаналізуйте в чому полягає проблема сенсу життя у ранньому юнацькому віці. Зверніть увагу на **зміст** проблеми сенсу життя, **групи смисложиттєвих цінностей, психологічний механізм утворення сенсу життя** [8, с. 255–257]. Зробіть відповідний конспект.

Друге завдання: випишіть показники соціально-психологічної готовності випускника школи до самостійного життя [42, с. 256].

Третє завдання: проаналізуйте і занотуйте наукові відомості про розвиток психічних процесів та мовлення в період дорослості. Особливо зверніть увагу на різницю показників розвиненості процесів на різних етапах дорослості [8, с. 268–272; 42, с. 303–307].

Тематика доповідей з даної теми

1. Психологічні показники готовності юнаків до самостійного життя.
2. Методи діагностики професійної спрямованості в юнацькому віці.
3. Психологічні особливості створення сім'ї в юнацькому віці.
4. Зрілість, старіння і психологічний вік.
5. Значення сім'ї для людини похилого віку.

Орієнтовні теоретичні відомості

Юнацький вік є останньою межею між дитинством та дорослістю. Цей вік розпочинається в період з 15–17 і триває приблизно до 23 років. Даний період поділяється на два етапи: *рання юність* (15–17–18 років) та безпосередньо *юність* (18–23 роки).

В юності починає сповільнюватись ріст організму, завершується окостеніння скелету, вдосконалюється система великих і малих м'язів, інтенсивно розвивається серцево-судинна система та нервова регуляція її діяльності, завершується статеве дозрівання організму, вторинні статеві ознаки сформовані, але внутрішні статеві органи продовжують інтенсивно рости. У дівчаток менструальні цикли поступово стають регулярними. В юнаків у статевих залозах утворюються відповідні клітини, періодично відбуваються полюції.

В юнацькому віці завершується дозрівання кори великих півкуль головного мозку, досягається повний розвиток системи зв'язків між різними відділами мозку, вдосконалюється якість виникнення, стійкість та переключення тимчасових нервових зв'язків.

Соціальна ситуація розвитку в юнацькому віці визначається як поріг дорослого життя. Вона характеризується тим, що основними завданнями є вибір професії, життєвого шляху, соціальне та особистісне самовизначення. Для реалізації цих завдань необхідна сформована **психологічна готовність до дорослого життя**, тобто повинні бути розвинені особистісні якості, властивості, здібності, потреби, які

б дозволили юнакові реалізувати себе у праці, громадському житті, сім'ї. **Критеріями** такої готовності є наступні: 1) розвинені потреби в спілкуванні й комунікативні здібності; 2) адекватно сформовані і розвинені потреби та мотиви; 3) розвинена самосвідомість, рефлексія; 4) достатньо сформований і розвинений досвід; 5) сформований характер; 6) розвинений інтелект та мислення; 7) розвинене уміння ефективно використовувати свої психофізіологічні особливості у праці та соціальній взаємодії.

За умови, що критерії психологічної готовності до дорослого життя дотримані, а також реалізовані спадкові переваги, здійснене ефективно і адекватне виховання, то з'являється **центральне новоутворення юнацтва — самовизначення** (професійне і особистісне). У західній психології його називають **ідентичністю** — усвідомлена індивідом соціальна тотожність, що дозволяє особистості усвідомити своє місце в суспільстві, зайняти внутрішню позицію дорослої людини, зрозуміти себе і свої можливості.

Кожний юнак переживає **кризу ідентичності**. Її **причина** полягає в тому, що формування *ідентичності* є досить тривалим і складним процесом, оскільки це залежить від прийняття індивідом своїх рішень, взяття на себе відповідальності за свої рішення, за вибір цінностей, майбутньої професії. Якщо *ідентичність* не сформується, то людина «не знаходить себе», свого місця в суспільстві, в праці...

Основними **варіантами становлення ідентичності** є наступні:

1. **Зумовленість**: юнаки беруть на себе певні зобов'язання, але не долають етап прийняття самостійних рішень. Їх вибір професії, релігії, цінностей заздалегідь визначений батьками чи вчителями, а не є результатом самостійних рішень.

2. **Дифузія**: стан невизначеності, який не хвилює юнака. Він не розв'язав кризу, не обрав для себе професії, морального кодексу і навіть уникає думок про це.

3. **Мораторій**: варіант коли юнаки та дівчата переживають кризу ідентичності, зайняті пошуком себе, професії, релігійних, етичних цінностей.

4. **Досягнення ідентичності**: це статус юнака, який пережив кризу ідентичності, взяв на себе відповідальність за своє життя як наслідок самостійного вибору, у нього з'являється свій *життєвий план*.

Нова соціальна позиція юнаків змінює для них значущість учіння. У порівнянні з підлітками інтерес до навчання у них підвищується,

оскільки складається нова *система мотивів* щодо учіння: їм потрібно *самовизначитись* та підготуватись до *самостійного життя*. Тому **провідною діяльністю** знову стає **навчання**, яке в умовах вищих навчальних закладів стає **професійним**. До навчання юнаки ставляться свідомо, позитивно, як до необхідної бази, передумови майбутньої професійної діяльності. Але їх цікавлять предмети, які знадобляться у подальшому житті, це є причиною недостатньої уваги до «непотрібних» їм предметів.

Таким чином, юнацький вік є **сенситивним** для формування життєвих цінностей, світогляду, релігійних поглядів людини. **Основною спрямованістю** юнаків є **зосередження в майбутнє**.

У ранньому юнацькому віці відбуваються якісні зміни всіх сторін психічної діяльності.

Сприймання стає довільним, проявляється в перцептивних діях планомірного спостереження за певними об'єктами. З'являється спостереження за своїми діями, поведінкою, переживаннями, думками.

Збільшується довільність **пам'яті** та продуктивність логічного запам'ятовування, вдосконалюються засоби запам'ятовування, юнаки намагаються оволодіти своєю пам'яттю, керувати нею, збільшувати її продуктивність, розробляють раціональні прийоми запам'ятовування.

Зростає обсяг, ступінь зосередженості та швидкість переключення **уваги**. Але збільшується і вибірковість уваги, її залежність від спрямованості інтересів, зростає роль післядовільної уваги. Така суперечність зумовлює неспроможність концентруватись на чомусь одному, тому майже постійно проявляється неухважність.

Відбувається перехід до вищих рівнів абстрактного та узагальнюючого **мислення**. Наукові поняття стають не тільки предметом вивчення, але й інструментом пізнання. З'являється системність мислення, завдяки чому формується когнітивна модель світу, світогляд. Юнаки схильні більше до абстрактних розмірковувань на світоглядну, філософську тематику, а пізнавальні інтереси дівчат менш виражені і гірше диференційовані. Також з'являється схильність перебільшення рівня своїх знань, розумових можливостей. Формується індивідуальний стиль розумової діяльності, який залежить від психофізіологічних особливостей.

Розвиток **уяви** юнаків характеризується відкриттям свого внутрішнього світу. Розвивається інтроспекція (самоспостереження)

своїх переживань і психічних станів. Стає досконалою репродуктивна уява, стрімко розвивається творча.

Мовлення юнаків ускладнюється за змістом і структурою. Розширюється активний і пасивний словниковий запас. Вдосконалюється усне та писемне висловлення думки. Відбувається перехід від розгорнутого до скороченого внутрішнього мовлення.

Крім самовизначення центральною в юнацькому віці є проблема перебудови **взаємин з дорослими**. Юнаки прагнуть звільнитись від надмірного контролю та опіки, від установлених норм і порядків. Вони постійно домагаються автономії у поведінці, емоційної та нормативної автономії. Стосунки з дорослими відбуваються на певній дистанції.

Між юнаками і дорослими майже відсутнє глибоке саморозкриття, відчуття реальної психологічної близькості. Думки і цінності, що обговорюються між ними, потім фільтруються у спілкуванні з однолітками. Але при цьому в юнаків існує залежність від дорослих (особливо батьків), потреба у спілкуванні з ними. Основною умовою цього спілкування є довіра. А основними темами спілкування з дорослими є навчання, вибір професії, міжособистісні стосунки, захоплення, норми моралі, минуле, теперішнє, майбутнє юнаків.

В основі **спілкування юнаків з однолітками** лежить *суперечність двох потреб: відособлення* (індивідуалізація, вибірковість у спілкуванні) та *належність до певної групи* (розширення сфери спілкування, потреба переживати нові враження, набувати новий досвід, відчувати себе в новій ролі тощо).

Вікові суперечності особистісного становлення, розглянуті вище, призводять до відчуття самотності й непотрібності, що розвиває прагнення до об'єднання та спілкування з однолітками. Однак юнацька комунікативність часто буває егоцентричною, оскільки потреба розкрити свої переживання домінує над інтересом до почуттів і переживань іншого.

Емоційна складова спілкування в юнацькому віці реалізується на рівні дружби, що є школою саморозкриття особистості, розуміння іншої людини.

Активізуються статеві взаємини на основі потреби в інтимному спілкуванні. Відбувається *психосексуальний розвиток* юнаків.

По закінченню юнацького віку в житті людини наступає період **дорослого життя**.

Період дорослості охоплює значний відрізок життя людини і складається з різних етапів. Багато науковців по-різному визначали вікові межі цих етапів. За однією з останніх періодизацій, розробленою українськими вченими В. Ф. Моргуном та Н. Ю. Ткачовою, вік дорослості включає в себе:

- *молодість* (24–30 років),
- *розквіт* (31–40 років),
- *зрілість* (40–55 років),
- *старість*, яка поділяється на *період похилого віку* (55–75 років), *старечий вік* (75–90 років) та *довголіття* (понад 90 років) [38, с. 144].

Анатомо-фізіологічні особливості дорослого віку характеризуються тим, що періоди *молодості* та *розквіту* є найвищим піком фізичного розвитку, активності, сили і витривалості людини. Функціонування органів, швидкість реакцій, рухові навички досягають свого максимуму. Ці етапи життя є сприятливими для народження дітей, праці, реалізації свого життєвого потенціалу.

В кінці етапу зрілості та в старості показники фізичного розвитку людини зменшуються. Поступово зменшується об'єм легенів (40 років — на 45%, 60 років — на 50%, 80 років — на 75%); зменшується швидкість протікання нервового імпульсу (з 60 років на 15%, з 80 років на 22%); близько 50 років починає знижуватись гострота зору, дещо погіршується слух (спочатку виникають проблеми з відчуттям високих частот, потім нижчих); скелет втрачає свою гнучкість, шкіра і м'язи стають менш еластичними, знижується кількість крові, що перекачує серце. Приблизно в 50 років у жінок настає менопауза, що супроводжується фізичними симптомами та інтенсивними емоційними реакціями; недостатність естрогену спричиняє зменшення ваги кісток і підвищення їх крихкості. У чоловіків поступово зменшується рівень андрогенів, що може викликати дещо надмірну нервозність, невпевненість, пригніченість, втомлюваність в умовах труднощів на роботі або в умовах загострення сімейних проблем.

Приблизно з 60 років починається процес старіння організму людини. Знижується працездатність організму, оскільки зменшується м'язова маса та відбувається демінералізація кісток, тверднуть суглоби. Також послаблюється сенсорика (слухова чутливість, чутливість до кольорів, запахів), проте майже не змінюються смакові відчуття.

Відбувається послаблення процесів збудження і гальмування нервових процесів, особливо внутрішнього гальмування. У старих людей найбільше зберігається оборонний умовний рефлекс у порівнянні з харчовим.

Але одночасно зі старінням організм людини пристосовується до нових умов, мобілізуючи резервні можливості. Слід зазначити, що процеси старіння істотно залежать від способу життя людини (фізична активність, якість їжі, пережиті хвороби тощо), тому вони можуть проявлятися зовсім по-різному в кожній людині.

Життя дорослої людини також супроводжується **кризами**. Розрізняють **нормативні кризи** — які пов'язані із завершенням певного етапу психічного розвитку і переходом до нового вікового періоду; **ненормативні** — які виникають в складних умовах життя і вимагають від людини дій, які перевершують її можливості, а в деяких випадках змінюють долю; **біографічні** — кризи, які характеризуються переживаннями та протиріччями у внутрішньому світі людини і виражають її суб'єктивне ставлення до подій в її житті або ж до життя в цілому; **«життєві кризи»** — перехідні періоди життя, коли відбувається ламання і активна зміна життєвих ролей особистості, що супроводжується неможливістю (або труднощами) засвоїти нову життєву роль, або ускладненням з можливістю позбутися старої життєвої ролі.

Розглянемо **нормативні кризи віку дорослості**.

У кінці *юності* на початку *молодості* виникає перша нормативна криза віку дорослості. Вона полягає у тому, що молода людина обирає між «Я — реальним» і «Я — ідеальним» на користь першого. Фантазії, мрії юності відходять на другий план і поступаються місцем активній діяльності молодої людини, яка прагне, щоб у її житті все було унікальне, неповторне і найкраще.

Наступна криза виникає приблизно у 30–33 роки. Її **причиною** є те, що цей час людина вже має певний життєвий досвід, який допомагає їй зрозуміти, що життя не можна прожити по максимуму, адже кожна людина має певні можливості й існує безліч перешкод та обмежень у досягненні мети. Тому відбувається корекція планів, які особистість на цей час не реалізувала. Виникає потреба почати життя спочатку, знайти нову роботу, змінити місце проживання, розлучитися або вдосконалюватися у професійному зростанні. **Ознакою** кризи є зовні малопомітні зміни у ставленні до предметів, інших людей,

ситуацій, переоцінка цінностей, критичне переосмислення свого Я, життєвих цілей, що свідчить про якісні зміни особистості.

Третя нормативна криза дорослості називається **криза середньо-го віку**, яка приблизно відбувається у 37–45 років. Вона полягає в остаточному переосмисленні планів життя, співставленні їх з реальністю і корегуванні особистісних рис. Іноді це призводить до усвідомлення того, що життя минуло безглуздо і час втрачено, внаслідок чого в настрої людини починають домінувати депресивні стани, знижується життєва активність. Але в нормі дана криза є не обов'язковою, оскільки людина цього віку може об'єктивно оцінити свої колишні плани та реальні можливості щодо їх втілення в життя, спокійно переосмислюють цілі, яких потрібно досягнути.

Остання нормативна криза в житті людини виникає приблизно у 65 років. У психології її називають **кризою «Я — інтеграції»** (Е. Еріксон). Якщо людина, аналізуючи своє життя, задоволена ним, вбачає в ньому сенс, приймає його таким, яким воно є, то криза завершується успішно. Але, якщо людина вважає своє життя марною тратою сил та втрачених можливостей, інтеграція не відбувається. Виникає стан відчаю, депресія, у людини спостерігається соціальна ізоляція, зростає тривожність, страх перед подальшим життям та смертю.

До **біологічних криз** належать наступні:

1) **криза нереалізованості** виникає в тому випадку, коли, на думку людини, життєва програма не виконана, коли вона незадоволена продуктивністю свого життя, не бачить, чи недооцінює свої досягнення, недооцінює суттєвих у минулому подій, які б впливали на сьогоднішнє і майбутнє життя;

2) **криза спустошеності** виникає тоді, коли людина слабо уявляє собі актуальні зв'язки, що ведуть від минулого через сьогодні до майбутнього. Людина може усвідомлювати важливі і значимі досягнення у своєму житті, але на майбутнє у неї «немає сил», вона не має конкретної мети, яка б її приваблювала;

3) **криза безперспективності** характеризується слабким усвідомленням потенційних зв'язків подій, проєктів, планів на майбутнє. У людини є і активність, і досягнення, і цінні особистісні риси, але вона не може будувати нових життєвих програм, самовдосконалюватися, реалізовувати себе в різних ролях.

Серед **«життєвих криз»** виділяються такі:

1) **кризи здоров'я**. Втрата здоров'я часто веде до значних проблем у житті людини, змінює спосіб її існування і соціальні функції, перекреслює наміри і життєві плани;

2) **термінальні кризи** — визначені поняттям «термін» і пов'язані з необхідністю досягнення життєвих цілей у певний термін;

3) **кризи значущих стосунків** виникають при зміні стосунків і ролей з важливими людьми;

4) **кризи особистісної автономії** пов'язані з втратою чи обмеженням особистісної свободи;

5) **кризи самореалізації** виникають за певних обставин, які унеможливають нормальну, звичайну самореалізацію людини;

6) **кризи життєвих помилок** можуть виникати тоді, коли дії людини або її бездіяльність призвели до фатальних наслідків.

Практична частина роботи

Професійна спрямованість — це система домінуючих цілей і мотивів людини щодо вибору майбутньої професії. Кожна людина обирає майбутню професію відповідно своїм психічним, психологічним і фізичним особливостям, тобто кожний тип особистості обирає ту сферу професійної діяльності, до якої у неї є природні нахили. Важливо, щоб такий вибір був правильним. Для цього з учнями (особливо старших класів) проводиться відповідна робота — профорієнтаційна, яку потрібно виконувати ї вчителів технологій, оскільки саме він готує учнів до праці в їх майбутньому житті.

Для визначення професійної спрямованості використовують декілька психодіагностичних методик. Однією з них є методика Д. Голланда.

Д. Голланд виділив шість типів особистості, яким відповідають певні напрямки професійної діяльності: *реалістичний (Р), інтелектуальний (І), соціальний (С), конвенційний (К), підприємницький (П), артистичний (А)*.

Опис та інструкція до проведення методики

Методика містить 42 пари різних професій (табл. 9).

Час, що відводиться на виконання методики, не обмежується. Переважно затрачається 15–20 хвилин.

З кожної пари професій необхідно обрати одну, якій надається найбільша перевага. Якщо обстежуваний неспроможний віддати

перевагу одній з двох запропонованих у парі професій, він може пропустити цю пару, але в якій-небудь іншій парі потрібно буде обрати обидві запропоновані професії.

На листку відповідей потрібно записувати індекс кожної обраної професії. Якщо в процесі роботи з тестом обстежуваний не знає, в чому полягає зміст праці представника тієї чи іншої професії, потрібно йому пояснити це.

Всього слід вибрати 42 професії.

Обробка результатів

При обробці результатів підраховується кількість індексів обраних професій, яким опитуваний надав найбільшу перевагу, згідно з шістьма типами особистості. Отримані кількісні показники записуються в таблицю:

Індекс професій	P	I	C	K	Π	A
Кількість виборів						

В залежності від величини цифри визначається пріоритет тієї чи іншої сфери діяльності для обстежуваної людини.

Інтерпретація результатів

Модель особистості може складатись з одного, двох, іноді з трьох індексів. Це означає, що людина належить або тільки до одного типу особистості, або додатково має яскраво виражені якості ще одного чи двох типів. При поясненні результатів основну увагу слід звертати на перші два-три типи. Останні компоненти формули свідчать про відсутність відповідних якостей особистості.

Таким чином, маючи інформацію про професійну спрямованість до певної сфери діяльності та про міру відповідності типу особистості типові професійного середовища, людині надається аргументована допомога, рекомендації щодо пошуку професії.

Таблиця 9

Стимульний матеріал до проведення тесту професійної спрямованості особистості за Д. Голландом

1. Інженер-будівельник	P	1. Конструктор	I
2. Перукар	P	2. Бібліотекар	C
3. Токар	P	3. Оператор комп'ютерного набору	K

Продовження табл. 9

4. Режисер	А	4. Директор магазину	П
5. Архівіст	К	5. Дизайнер	А
6. Філософ	І	6. Програміст	К
7. Вчений-хімік	І	7. Бухгалтер	К
8. Редактор наукового журналу	І	8. Адвокат	С
9. Інженер-технолог	Р	9. Перекладач художньої літератури	А
10. Страховий агент	С	10. Художник з розпису тканин	А
11. Офіціант	С	11. Менеджер з реклами	П
12. Спортивний лікар	С	12. Художник-графік	А
13. Нотаріус	К	13. Підприємець	П
14. Оператор ЕОМ	К	14. Різьбяр по дереву	А
15. Політичний діяч	П	15. Письменник	А
16. Садівник	Р	16. Метеоролог	К
17. Водій	Р	17. Медична сестра	С
18. Інженер з електроніки	Р	18. Вчений	І
19. Маляр-будівельник	Р	19. Артист естради	А
20. Біолог	І	20. Екскурсовод	С
21. Телерепортер	П	21. Фотограф	А
22. Брокер	П	22. Фармацевт	К
23. Кінознавець	І	23. Менеджер з маркетингу	П
24. Математик	І	24. Архітектор	А
25. Працівник дитячої кімнати міліції	С	25. Аудитор	К
26. Учитель	С	26. Головний зоотехнік	П
27. Вихователь дитячого садка	С	27. Художник-керамік	А
28. Керівник спортивної команди	П	28. Економіст	К
29. Літературознавець	І	29. Експерт	К
30. Астроном	І	30. Диригент	А
31. Автослюсар	Р	31. Секретар-друкарка	К
32. Електрозварник	Р	32. Музикознавець	І
33. Кухар	Р	33. Фермер	П
34. Закрійник	Р	34. Декоратор	А
35. Археолог	І	35. Директор театру	П

Продовження табл. 9

36. Працівник музею	I	36. Продавець-консультант	С
37. Гідролог	I	37. Аргист	А
38. Працівник соціальної служби	С	38. Коректор	А
39. Лікар	С	39. Дипломат	П
40. Банківський працівник	К	40. Продюсер	П
41. Інженер-металург	Р	41. Психолог	С
42. Телемеханік	Р	42. Директор видавництва	П

Характеристика типів особистості

Реалістичний тип (Р) — чоловічий, несоціальний, емоційно стабільний, орієнтований на сьогоднішній день. Його представники займаються конкретними об'єктами та їх практичним використанням: інструментами, різними речами, тваринами, машинами. Віддають перевагу професіям, які вимагають моторних навичок, спритності, конкретності. Представники цього типу схильні до таких професій: механік, електрик, інженер, агроном, садівник, токарь, водій, будівельник тощо. Для цього професійного типу характерними є невербальні інтелектуальні здібності. Психомоторні навички переважають над математичними здібностями і здібностями до мов.

Інтелектуальний тип (І) — орієнтований на розумову працю. Він несоціальний, аналітичний, раціональний, незалежний, оригінальний. Переважають теоретичні та, деякою мірою, практичні цінності. Йому подобається вирішувати завдання, що вимагають абстрактного мислення. Інтелектуал надає перевагу науковим професіям, таким як: ботанік, астроном, фізик, математик тощо. Володіє високорозвченими вербальними і невербальними здібностями.

Соціальний тип (С) — ставить перед собою такі цілі й завдання, які дозволяють встановити тісний контакт з навколишнім середовищем. Володіє соціальними вміннями й потребує соціальних контактів. Риси характеру: соціальність, бажання навчати і виховувати, гуманність, жіночність. Найбільшу перевагу віддає навчанню, лікуванню, обслуговуванню. В основному це лікар, вчитель, психолог. Намагається триматися осторонь від інтелектуальних проблем. Активний, вміє пристосовуватися. Проблеми вирішує, опираючись переважно на емоції, почуття і вміння спілкуватися. Притаманні хороші вербальні і відносно слабкі невербальні здібності.

Конвенційний тип (К) віддає перевагу чітко структурованій діяльності. З оточуючого середовища вибирає цілі, задачі і цінності, які формуються із звичаїв й обумовлені станом суспільства. Підхід до проблем є стереотипним, практичним і конкретним. Спонтанність і оригінальність не характерні. Притаманні ригідність, консерватизм, залежність. Надає перевагу професіям, пов'язаним з розрахунками, канцелярією — бухгалтер, касир, економіст, статист, комірник, працівник банку, ревізор тощо. Володіє добрими навичками спілкування і моторними навичками. Математичні здібності розвинуті у нього краще, ніж вербальні. Він поганий керівник і організатор, його рішення переважно залежать від оточуючих його людей.

Підприємницький тип (П) обирає цілі, цінності і задачі, які дозволяють йому проявити енергію, ентузіазм, імпульсивність, домінантність, реалізувати любов до пригод. Віддає перевагу чисто «чоловічим», керівним ролям, у яких він може задовольнити свої потреби в домінантності й визнанні. Це такі професії, як директор, теле-репортер, завідувач, менеджер, журналіст, дипломат тощо. Для цього професійного типу характерна дуже широка сфера діяльності. Йому не подобаються заняття, пов'язані з ручною працею, а також ті, що вимагають посидючості, значної концентрації уваги й інтелектуальних зусиль. Віддає перевагу невизначеним вербальним задачам, які пов'язані з керівництвом, високим статусом і владою. Досягає успіхів в управлінні, бізнесі та спорті.

Артистичний тип (А) відхиляється від чітко структурованих проблем і видів діяльності, що передбачають велику фізичну силу. В спілкуванні з оточуючими опирається на свої безпосередні почуття, емоції, інтуїцію та уяву. Йому притаманні складні погляди на життя, гнучкість, незалежність рішень. Це несоціальний, оригінальний тип.

За результатами дослідження зробіть **висновки** орієнтуючись на такі питання та вказівки:

- Наведіть аналіз своїх результатів.
- Який тип особистості (формула типу) на ваш погляд відповідає вчителів технологій?
- Чи відповідає ваша професійна спрямованість з обраною майбутньою професією. Ваші думки з цього приводу.
- Які профорієнтаційні поради ви можете собі надати?

Питання для самоконтролю та захисту практичної роботи

1. Охарактеризуйте анатомо-фізіологічні особливості в юнацькому віці.
2. Яка соціальна ситуація розвитку юнаків?
3. У чому полягає психологічна готовність юнаків до дорослого життя?
4. Що таке самовизначення (ідентичність)?
5. Яка причина кризи ідентичності?
6. Охарактеризуйте основні варіанти становлення ідентичності юнаків.
7. Що є провідною діяльністю юнаків? Охарактеризуйте її.
8. Які особливості розвитку сприймання і пам'яті в юнацькому віці?
9. Охарактеризуйте особливості розвитку мовлення і уяви в юнацькому віці.
10. Як розвивається мислення і увага в юнацькому віці?
11. Розкрийте психологічні особливості взаємин юнаків з однолітками.
12. Назвіть психологічні особливості взаємин юнаків з дорослими.
13. Розкрийте зміст проблеми сенсу життя в ранньому юнацькому віці.
14. З яких етапів складається вік дорослості?
15. Що таке акмеологія?
16. Охарактеризуйте анатомо-фізіологічні особливості дорослих людей.
17. Які особливості розвитку відчуттів та сприймання дорослих?
18. Охарактеризуйте особливості розвитку мовлення і уяви в дорослому віці.
19. Як розвивається мислення і увага у дорослих?
20. У чому полягають особливості розвитку пам'яті в дорослому віці?
21. Що таке нормативні, ненормативні, життєві та біологічні кризи?
22. Назвіть нормативні кризи віку дорослості та поясніть коротко їх суть.
23. Охарактеризуйте біологічні кризи віку дорослості.
24. Назвіть життєві кризи віку дорослості та охарактеризуйте їх.

МОДУЛЬ II.

ПСИХОЛОГІЯ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

Тема № 6.

Психологія учбової діяльності учнів і навчання

Мета: з'ясувати поняття учіння, учбової діяльності учнів, її структуру, причини неуспішності і способи активізації учбової діяльності школярів; розглянути поняття про навчання, його психологічні механізми і класифікацію; навчитися визначати рівень самооцінки та рівень домагань особистості учня як один з факторів успішного навчання.

Завдання:

1) ознайомтесь, проаналізуйте, зробіть конспект, та вивчіть теоретичні відомості з теми. Розкрийте і занотуйте основні поняття теми та виконайте завдання для самостійної роботи. За бажанням підготуйте доповіді до цієї теми;

2) виконайте дослідження рівня самооцінки та рівня домагань, зробіть висновки й захистіть результати вивчення цієї теми.

Основні поняття теми: *учіння, учбова діяльність, неуспішність, відставання, навчання, навчальність, научіння.*

Тематичні питання

1. Поняття про учіння, структура учбової діяльності учнів.
2. Причини неуспішності.
3. Способи активізації навчальної діяльності школярів.
4. Психологічні механізми навчання.
5. Класифікація навчання.

Завдання для самостійної роботи

Проаналізуйте і занотуйте основні відомості про вміння самостійно вчитися. При цьому зверніть особливу увагу на поняття

«самостійна робота», «розумова самостійність», дізнайтеся про **рівні розвитку самостійності, актуальний і перспективний рівні розвитку самостійності, рефлексивне ставлення особистості до своїх дій**, про поняття «самоуправління» [8, с. 310].

Друге завдання: законспекуйте основні моделі навчання та їх характеристики [8, с. 340].

Тематика доповідей з даної теми

1. Історія психології учіння.
2. Теорія поетапного формування розумових дій (П. Я. Гальперін).
3. Теорії навчання.

Орієнтовні теоретичні відомості

У сучасній педагогічній психології **учіння** розглядається як активна цілеспрямована діяльність людини, яка полягає у засвоєнні знань та умінь, способів їх набуття, форм поведінки та видів діяльності, соціального досвіду з метою їх використання в особистому житті та професійній діяльності.

Здатність до учіння виникає у дітей 4-5 років, оскільки саме у цьому віці діти вже можуть регулювати свої дії свідомою метою.

Учіння є необхідною умовою розвитку людини і триває у різних формах протягом життя. Особливо воно важливе для дітей шкільного періоду дитинства. Під впливом *учіння* виникають зміни у різних структурних одиницях особистості (особливо в інтелектуальній та емоційно-вольовій сферах), у спрямованості особистості школяра, його характері, здібностях тощо.

Результатом *учіння* є **научіння** — набуття людиною нового сенсорного та інтелектуального досвіду, а також нових форм поведінки. Цьому сприяє **навчальність** — індивідуальні особливості швидкості та якості засвоєння учнем знань, умінь, форм поведінки та видів діяльності. Існує **загальна навчальність** (здатність засвоєння будь-якого матеріалу) та **спеціальна навчальність** (засвоєння окремих видів матеріалу). Навчальність є показником **обдарованості** людини.

Продуктом учіння є учень з новими знаннями, позитивними змінами у його мотивах, цінностях, цілях, планах, поведінці, що виражається у ставленні учня до відповідної діяльності та емоцій, які в ній переживає.

Однією з основних форм учіння є **учбова діяльність учнів** — це учіння в умовах організованого навчання.

Учбова діяльність суб'єкта має **структуру**, яка складається з п'яти основних компонентів:

1. Мотивація — система психологічних факторів, які зумовлюють учбову діяльність (потреби, мотиви і все, що входить у мотиваційну сферу особистості). Найчастіше істотними мотивами учбової діяльності учнів є задоволення від самого процесу діяльності, результат діяльності (наприклад, знання або уміння), винагорода за діяльність (оцінка, похвала з боку вчителя, батьків, статус тощо), уникнення покарання.

2. Учбові задачі — це задачі, які мають розв'язуватись учнями для того, щоб оволодіти новими знаннями, уміннями, формами поведінки. Різновидами задач є **пізнавальні** (сприяють розширенню кола знань), **комунікативні** (на розвиток комунікативних здібностей, вміння переказувати прочитане тощо), **проблемні** (без надання алгоритму розв'язання) та інші.

3. Учбові дії — система практичних або розумових операцій, обумовлених *мотивом учіння* і спрямованих на досягнення цілей, які ставляться в *учбових задачах*. Розрізняють учбові дії виконавчого характеру, дії планування, контролю та самоконтролю, оцінки та самооцінки, репродуктивні та продуктивні дії.

4. Контроль, який переходить у **самоконтроль** — це система засобів управління та самоуправління учінням, що здійснюється на основі зворотного зв'язку іншою особою (контроль) або з допомогою рефлексивного ставлення особистості до своїх дій (самоконтроль).

5. Оцінка, що переходить у **самооцінку** — визначення відповідності результату учіння поставленим учбовими задачами цілям іншою людиною (вихователем, вчителем, батьками...) та самостійно.

Однією з гострих проблем сучасної школи є **неуспішність** — комплексна, підсумкова невідповідність учня, яка виникає в кінці певного відрізка навчання. Слід також відрізнити поняття «**відставання**» — невідповідність учня з окремого елемента вивчення предмету. Саме *відставання* призводить до *неуспішності*.

Неуспішність та відставання в учінні мають **три основні групи причин**.

1. Соціальні причини — це причини, пов'язані із **знеціненням знань, праці** для благополуччя людини в суспільстві. Такі причини

пов'язані з приниженням ролі вчителя, освіти. Прикладами цього є отримання освіти заради тільки атестату або диплому, або «щоб не піти до армії» тощо.

2. Біологічні причини — полягають у погіршенні стану фізичного, психічного і психологічного здоров'я школярів.

3. Педагогічні причини. До них належать недоліки у пізнавальній сфері учнів (недоліки в мисленні, приййомах учіння, невміння використати свої індивідуально-психологічні особливості), недоліки у мотиваційній сфері і недоліки у розвитку організаційних здібностях щодо своєї учбової діяльності.

Для вирішення педагогічних причин відставання вчителі використовують спеціальні **способи активізації учбової діяльності школярів**. Для цього застосовуються такі **ситуації**, в яких учням потрібно:

- захищати свої думки та аргументувати їх;
- ставити запитання;
- рецензувати відповіді однокласників;
- ділитися своїми знаннями;
- допомагати однокласникам;
- виконувати завдання, які пов'язані з читанням додаткової літератури;
- знаходити декілька рішень поставлених задач;
- самостійно обирати завдання;
- здійснювати самоперевірку, перевірку однокласників;
- проявляти різноманітні варіанти поведінки;
- бути зацікавленими у груповій діяльності.

Розглянемо поняття про **навчання** і його **психологічні механізми**.

Якщо *учіння* є безпосередньо діяльністю учня, то *навчання* розуміється як спільна діяльність того, хто навчає (вчитель) і того, хто навчається (учень). Тобто навчання є управління учбовою діяльністю.

Сучасна педагогічна психологія розглядає **навчання** як процес цілеспрямованої взаємодії вчителя з учнем, в результаті якого учень оволодіває знаннями та уміннями, розвивається психічно і як особистість, набуває інтелектуального та професійного досвіду. Тоді **навчальна діяльність** – це учіння школяра в умовах навчання.

Навчання має свої **психологічні механізми**, розглянемо їх.

1. Механізм довизначення задачі. Він полягає в тому, що зовнішній навчальний вплив перетворюється в *учбову задачу*, яка визначає

напрямок діяльності учня. Тобто навчання складається із задач і процесів їх вирішення учнями (учбові задачі) та вчителями (дидактичні задачі).

2. Механізм рефлексивних взаємин. Цей механізм полягає у відображенні вчителем своїх психолого-педагогічних дій, які спрямовані на взаємодію з учнями. Вчителю потрібно за допомогою рефлексії (відображення себе) створювати свій образ очима учнів для оптимізації спільної діяльності з учнями.

3. Механізм зворотного зв'язку. Зворотній зв'язок — це інформація, яку отримує учень від вчителя і навпаки, яка дає можливість розуміння одне одного в процесі навчання і налагодити оптимальну взаємодію.

Існують різні види навчання. Найперше, *навчання* класифікують **за предметом**. Предметне навчання — це навчання мови, математиці, праці і т.д.

Другим критерієм класифікації навчання є **психологічні задачі**. За цим критерієм навчання поділяють на:

1) **теоретичне**, яке полягає у формуванні ідей, понять, законів, правил;

2) **практичне**, внаслідок якого виробляються моторні, сенсорні навички, навички розумової діяльності (лабораторні заняття з фізики, практична робота на уроках праці);

3) **образне, емоційне, етичне та естетичне** навчання — формування еталонів переживань, поведінки, взаємин, що зумовлюють становлення емоційної зрілості (уроки літератури, історії...).

Третім критерієм є **організація способу навчання**. Відповідно розрізняють:

1) **Проблемне навчання**, яке полягає у створенні проблемної ситуації в навчанні, тобто таких умов, у яких для учнів головним є самостійне (індивідуальне або групове) чи під керівництвом вчителя розв'язування пізнавальних суперечностей, що виникли в конкретній галузі знань.

2) **Програмоване навчання** — навчання за попередньо розробленою програмою за допомогою особливих засобів навчання.

Існують також інші класифікації навчання, які детальніше розглядаються у навчальному курсі з педагогіки.

Практична частина роботи

Одним з істотних факторів, які впливають на учіння школярів, є особливості розвитку їх самооцінки та рівня домагань на фоні мотивів досягнення успіху. Тому визначення цих характеристик в учнів є важливим.

Визначаються зазначені показники різними методами. Одним з них є методика Дембо-Рубінштейн, модифікована А.М. Прихожан [34, с. 559].

Опис та інструкція до проведення методики

Дана методика заснована на безпосередньому оцінюванні людиною ряду особистих якостей.

Досліджуваному надають наступну інструкцію: «Будь-яка людина оцінює свої здібності, можливості, характер та ін. Рівень розвитку кожної якості, сторони людської особистості можна умовно зобразити вертикальною лінією, нижня крапка якої буде символізувати найнижчий розвиток, а верхня – найвищий. Вам пропонуються вісім таких ліній. Вони позначають: 1) здоров'я; 2) спілкування з однолітками; 3) бажання вчитися; 4) позитивні риси характеру; 5) впевненість у собі; 6) розум; 7) умілі руки; 8) зовнішність. На кожній лінії рисою (–) відзначте, як ви оцінюєте розвиток у себе кожної якості на сьогоднішній день. Після цього хрестиком (×) відзначте, при якому рівні розвитку цих якостей, ви були б повністю задоволені собою, відчули гордість за себе».

Випробуваному дається бланк (рис. 3), на якому зображені вісім ліній. Висота кожної з них – 100 мм, з позначеною верхньою, нижньою точкою і серединою шкали. При цьому верхня й нижня точки позначаються помітними рисками, середина – ледь помітною крапкою.

Методика може проводитися як фронтально – із цілим класом (або групою), так й індивідуально. При фронтальній роботі необхідно переконатися, чи правильно виконується завдання. Після цього випробувані працюють самостійно. Час, що відводиться на заповнення шкали разом із наданням інструкцій, 10–12 хв.

Обробка результатів

Обробка проводиться за сьома шкалами (перша («здоров'я») – тренувальна – не враховується). Довжина кожної шкали 100 мм, відповідно цьому вимірюють відстані від нижчої точки шкали до від-

міток і одержують кількісну характеристику (наприклад, 54 мм = 54 балам).

1. За кожною шкалою необхідно визначити:

а) **рівень домагань** — відстань у мм від нижньої точки шкали до знака «×»;

б) **висоту самооцінки** — від нижньої точки шкали до знака «-»;

в) **значення розбіжності** між рівнем домагань і самооцінкою — відстань від знака «×» до знака «-». *Якщо рівень домагань нижче самооцінки, він виражається **негативним числом**.*

2. Розрахувати середню величину кожного показника рівня домагань і самооцінки за всіма шкалами.

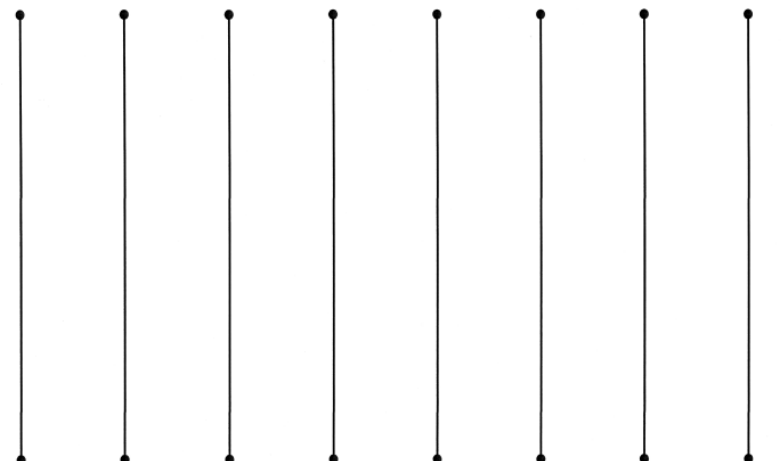
вік _____ стать _____ дата _____
прізвище та ініціали
Інструкція: 1) на кожній лінії рисою (-) відзначте, як ви оцінюєте розвиток у себе кожної якості, сторони вашої особистості на сьогоднішній день; 2) після цього хрестиком (×) відзначте, при якому рівні розвитку цих якостей, сторін ви були б повністю задоволені собою, відчули гордість за себе.

Здоров'я Спілкування з однолітками Бажання вчитися Позитивні риси характеру Впевненість у собі Розум Умілі руки Зовнішність

Рис. 3. Бланк дослідження рівня розвитку самооцінки і домагань

Інтерпретація результатів

Рівень домагань

Норму, реалістичний рівень домагань, характеризує результат від 60 до 89 балів.

Оптимальний — порівняно високий рівень домагань — від 75 до 89 балів, що підтверджує оптимальне усвідомлення своїх особистісних якостей та властивостей, а це є важливим чинником особистісного розвитку.

Результат від 90 до 100 балів засвідчує нереалістичне, некритичне ставлення людини до своїх особистісних якостей та властивостей.

Результат менше 60 балів свідчить про занижений рівень домагань, це є показником можливого несприятливого розвитку особистості.

Висота самооцінки

Кількість балів від 45 до 74 засвідчують реалістичну, адекватну самооцінку людини.

Кількість балів від 75 до 100 свідчить про завищену самооцінку й указує на певні відхилення у формуванні особистості. Завищена самооцінка може підтверджувати особистісну незрілість, невміння правильно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими; така самооцінка може вказувати на проблеми у формуванні особистості — «закритості для досвіду», нечутливості до своїх помилок, невдач, зауважень і оцінок навколишніх.

Кількість балів нижче 45 указує на занижену самооцінку (недооцінку себе, своїх особистісних якостей та здібностей) і свідчить про крайнє неблагополуччя в розвитку особистості. Такі, наприклад, учні становлять «групу ризику» (до даної групи належать діти з певними відхиленнями або розладами у психічному, психологічному, особистісному розвитку), їх, як правило, мало. За низькою самооцінкою можуть ховатися два зовсім різних психологічних явища: а) справжня непевність у собі, б) «захисна реакція», коли «повідомлення» самому собі власного невміння, відсутності здібності й тому подібного дозволяє не додавати ніяких зусиль для будь-якої діяльності.

Орієнтовні запитання та вказівки, які допоможуть зробити **висновки**:

- Охарактеризуйте свої результати (як загальні, так і за кожною шкалою окремо).

- Який психологічний зміст *значення розбіжності* між рівнем домагань і самооцінкою?
- В чому саме проявляється ваш рівень самооцінки та домагань у навчанні та праці?
- Які рекомендації ви можете запропонувати собі для виховання своєї самооцінки і розвитку рівня домагань?

Питання для самоконтролю та захисту практичної роботи

1. Розкрийте поняття учіння
2. У якому віці виникає здатність до учіння? Чому саме?
3. Що є результатом учіння?
4. Поясніть суть поняття навчальність, які її види?
5. Що таке учбова діяльність учня і яка її структура?
6. Розкрийте суть понять «неуспішність» та «відставання».
7. У чому полягають причини неуспішності?
8. Які існують способи активізації учбової діяльності учнів?
9. Що таке навчання?
10. Які психологічні механізми навчання і в чому їх суть?
11. Наведіть класифікацію навчання.

Тема № 7.

Психологія виховання особистості

Мета: з'ясувати предмет і завдання психології виховання; розглянути психологічні механізми та прийоми виховання; навчитися визначати локус суб'єктивного контролю особистості учня як один з показників виховання волі в процесі навчання.

Завдання:

1) ознайомтесь, проаналізуйте, зробіть конспект, та вивчіть теоретичні відомості з теми. Розкрийте і занотуйте основні поняття теми та виконайте завдання для самостійної роботи. За бажанням підготуйте доповіді до цієї теми;

2) виконайте дослідження локусу суб'єктивного контролю, зробіть висновки й захистіть результати вивчення цієї теми.

Основні поняття теми: виховання особистості, формування особистості, психологічні механізми виховання, психолого-педагогічні прийоми виховання.

Тематичні питання

1. Предмет і завдання психології виховання.
2. Психологічні механізми виховання особистості учня.
3. Психолого-педагогічні прийоми виховання.
4. Методи і прийоми формування досвіду громадської поведінки в учнів.

Завдання для самостійної роботи

Проаналізуйте і коротко занотуйте відомості про основні теорії виховання [8, с. 349–358].

Друге завдання: законспекуйте основні критерії вихованості та їх характеристики [8, с. 371–379].

Тематика доповідей з даної теми

1. Особливості виховання у молодшому шкільному віці.
2. Психологія виховання підлітків.
3. Виховання у ранній юності.
4. Моральність і моральне виховання.

Орієнтовні теоретичні відомості

Психологія виховання вивчає внутрішні психологічні механізми становлення і розвитку особистості в цілому, її свідомості та окремих властивостей, а також особливості керування цим в умовах цілеспрямованої організації педагогічного процесу.

Завданнями психології виховання є наступні:

- розкрити внутрішню психологічну сутність виховного процесу;
- з'ясувати можливості цілеспрямованого виховання особистості;
- визначити закономірності і механізми виховання моралі, культури, духовності;
- вивчити особливості виховання особистості на різних вікових етапах;
- дослідити роль вчителя у процесі виховання особистості учня.

У *психології виховання* головною категорією є поняття **виховання** – це цілеспрямоване формування особистості в умовах навчання з метою підготовки її до активної участі в суспільному й культурному житті.

Виховний вплив на учнів вчитель здійснює цілеспрямовано та регульовано за допомогою **психологічних механізмів виховання**. До них належать:

1) **переконування** – теоретично обґрунтовані прийоми, за допомогою яких інформація органічно вплітається у сферу інтересів людини, відбувається її внутрішнє прийняття. Переконування здійснюється за допомогою спеціальних логічних прийомів впливу, які розробляються спеціально психологами, педагогами (цілеспрямоване переконування), або інтуїтивно, випадково, унаслідуються від інших (стихійне переконування).

2) **навіювання** – інформаційний вплив на почуття, через них на розум і волю особистості, внаслідок чого сприймання інформації стає некритичним і майже неусвідомленим. Навіювання ґрунтується на властивості слова створювати образи поведінки, які при додатковому емоційному впливі засвоюються несвідомо, без втручання активного мислення. Навіюваність притаманна учням будь-якого віку, але чим молодша дитина, тим легше вона піддається їй. Використовують різні **види навіювання**: *пряме, опосередковане, довільне, мимовільне*;

3) **зараження** — процес переходу від людини до людини різних емоційних станів (захоплення, тривога, радість, ентузіазм тощо), які безконтрольно сприймаються й відтворюються людьми в ситуації їх безпосереднього спілкування. Наприклад, чітка, охайна, вмiла і красива демонстрація вчителем трудових операцій і прийомів заражає учнів бажанням та ентузіазмом у досягненні такої ж майстерності в праці;

4) **наслідування** — відтворення людиною у перетвореному вигляді певних зовнішніх рис, зразків поведінки, манер, вчинків, які вона спостерігала в інших людей. Від вчителя учні наслідують досить багато. Тому важливим для вчителя технологій є пропагувати моду на працю, працелюбність, культуру праці, цінність праці і людини, яка працює;

5) **рефлексія** — осмислення людиною причин, закономірностей і механізмів своєї діяльності, поведінки, соціального та індивідуального способу існування. Суть рефлексії полягає у самосприйманні себе з боку партнера по спілкуванню. Рефлексія є одним з важливих механізмів самовиховання людини.

Розглянемо третє питання теми.

Прийоми виховання — це складові частини виховних *методів*, які забезпечують їх застосування в певних умовах. Тобто *метод* виховання містить у собі сукупність прийомів виховної взаємодії з вихованцями.

Дослідники в галузі педагогічної психології виокремлюють такі *групи методів виховання*: методи формування свідомості, методи формування досвіду поведінки, методи стимулювання і корекції поведінки учнів.

Засобами реалізації вказаних методів є такі **прийоми виховання**: *лекції, розповіді, бесіди, диспути, конференції, збори*, в основі яких є слово.

У навчанні частіше всього використовуються **лекції** (як монолог з метою розкриття різних питань, пов'язаних з формуванням особистості учнів), **бесіди** (як цілеспрямовано організований процес обміну думками), **метод прикладу** (як метод впливу на свідомість, почуття, поведінку особистості через наслідування), **розповідь** (як прийом виховання почуття співпереживання, радості, моральних норм і правил поведінки).

Головним завданням процесу виховання особистості учня є досягнення єдності його свідомості і поведінки. Адже умова вихованос-

ті — не тільки засвоєння певних вимог, але й потреба діяти у відповідності з цими вимогами. Ця умова досягається в процесі конкретної діяльності, яка сприяє виробленню необхідних вмінь, звичок, рис характеру, засобів поведінки. Така діяльність реалізується за допомогою **методів і прийомів формування досвіду громадянської поведінки**. До них належать *привчання, вправи, виховні ситуації*.

Привчання — це організація планомірного і регулярного виконання учнями визначених дій з метою перетворення їх у звичну поведінку (вітання з вчителем, уважність на уроці тощо).

Вправи — це багаторазове повторення, закріплення і вдосконалення засобів практичних та соціальних дій. Вони бувають **режимні** (які стимулюють дотримання режиму) та **спеціальні** (тренувальні вправи для вироблення і закріплення навичок культурної поведінки).

Виховні ситуації — це створення зовнішніх обставин, які дозволяють опосередковано впливати на свідомість, почуття, вчинки людини. Виховні ситуації зазвичай у виховному процесі створюються спеціально, заплановано, але можуть виникати й стихійно.

Практична частина роботи

Дуже важливим у житті людини є рівень розвитку її вольової сфери. Від цього залежить схильність підкорятись думкам, ідеям, емоціям інших людей, особливості праці, володіння ситуацією, активність у вирішенні проблем і навіть здоров'я людини з підліткового віку до кінця життя. Дуже важливою ця властивість є й для вчителя технологій.

Одним з показників розвиненості вольової сфери є локус суб'єктивного контролю — це характеристика вольової сфери людини, яка відображає її нахил приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам або своїм здібностям і зусиллям. Рівень суб'єктивного контролю визначається за допомогою тесту, розробленого Є.Ф. Бажиним, Є.А. Голинкиною та Л.М. Еткіндом на основі шкали локусу контролю Дж. Роттера.

Інструкція до проведення методики

Потрібно прочитати 44 твердження і дати відповідь, чи згодні ви з ними, або ні. Якщо згодні, то в бланку для відповідей перед відповідним номером потрібно поставити знак «+», якщо ні — знак «-». У

тесті нема «правильних» і «неправильних» відповідей. Свою думку потрібно висловлювати відверто. Слід надавати перевагу тій відповіді, яка перша спала на думку.

Стимульний матеріал до проведення методики

1. Просування по службових сходинках більше залежить від успішного збігу обставин, ніж від здібностей людини.

2. Більшість розлучень виникає через те, що люди не захотіли пристосовуватися один до одного.

3. Хвороба — справа випадку: якщо маєш захворюти, то вже нічим не зарадиш.

4. Люди стають самотніми тому, що самі не виявляють інтересу і дружнього ставлення до оточуючих.

5. Здійснення моїх бажань часто залежить від удачі.

6. Даремно докладати зусилля для того, щоб здобути симпатії інших людей.

7. Зовнішні обставини (батьки і добробут) впливають на сімейне щастя не менше, ніж стосунки подружжя.

8. Я часто відчуваю, що мало впливаю на те, що відбувається зі мною.

9. Як правило, керівництво виявляється більш ефективним, коли повністю контролюються дії підлеглих, а не покладаються на їх самостійність.

10. Мої оцінки в школі часто залежали від випадкових обставин (наприклад, від настрою вчителя), а не від моїх зусиль.

11. Коли я планую, то, здебільшого, вірю, що зможу втілити свої плани.

12. Те, що багатьом людям здається успіхом чи вдачею, насправді є результатом тривалих цілеспрямованих зусиль.

13. Думаю, що правильний спосіб життя може більше допомогти здоров'ю, ніж лікарі та ліки.

14. Якщо люди не підходять один одному, то як би вони не намагалися налагодити сімейне життя, вони все одно не зможуть цього зробити.

15. Те добре, що я роблю, зазвичай гідно оцінюється іншими.

16. Діти виростають такими, якими їх виховують батьки.

17. Думаю, що випадок або доля не відіграють великої ролі в моєму житті.

18. Я намагаюся не планувати наперед, тому що багато залежить від того, якими будуть обставини.

19. Мої оцінки в школі залежали переважно від моїх зусиль і від ступеня підготовки.

20. У сімейних конфліктах я частіше відчуваю провину за собою, ніж за протилежною стороною.

21. Життя більшості людей залежить від збігу обставин.

22. Я надаю перевагу такому керівництву, при якому можна самостійно визначати, що і як робити.

23. Думаю, що мій спосіб життя жодним чином не є причиною моїх хвороб.

24. Як правило, саме невдалий збіг обставин заважає людям досягнути успіху в своїх справах.

25. Урешті-решт, за погане керівництво організацією відповідають самі люди, які працюють в установі.

26. Я часто відчуваю, що нічого не можу змінити в стосунках, які склалися в сім'ї.

27. Якщо я дуже захочу, то зможу привернути увагу будь-кого.

28. На підростаюче покоління впливає так багато всіляких обставин, що зусилля батьків у вихованні часто виявляються марними.

29. Те, що зі мною трапляється, — це справа моїх рук.

30. Важко буває зрозуміти, чому керівники діють так, а не інакше.

31. Людина, яка не змогла досягти успіху у своїй роботі, швидше за все, не доклала достатньо зусиль для цього.

32. Найчастіше я можу домогтися від членів моєї сім'ї того, чого я захочу.

33. У неприємностях і невдачах, які траплялися в моєму житті, більше були винні інші люди, ніж я.

34. Дитину завжди можна вберегти від застуди, якщо за нею доглядати і правильно її одягати.

35. У складних обставинах я вважаю за краще зачекати, доки проблема розв'яжеться сама по собі.

36. Успіх — це результат наполегливої праці, і він мало залежить від випадку чи від удачі.

37. Я відчуваю, що від мене більше, ніж від інших, залежить щастя моєї сім'ї.

38. Мені завжди було важко зрозуміти, чому я подобаюсь одним людям і не подобаюсь іншим.

39. Я завжди надаю перевагу прийняттю рішень і самостійним діям, а не сподіваюся на допомогу інших людей чи на долю.

40. На жаль, заслуги людини часто залишаються не визнаними, незважаючи на всі її намагання.

41. У сімейному житті бувають такі ситуації, коли не можливо розв'язати проблеми навіть за найбільшого бажання.

42. Здібні люди, які не зуміли реалізувати свої можливості, мають звинувачувати в цьому тільки самих себе.

43. Багато моїх успіхів були можливі тільки завдяки допомозі інших людей.

44. Більшість невдач у моєму житті були від невміння, від незнання або від лінощів і мало залежали від удачі чи від невдачі.

Обробка результатів

Потрібно порахувати кількість відповідей, які співпали, відповідно кожній шкалі, які наведені у ключі до методики (табл. 10).

Таблиця 10

Ключ до методики визначення локусу суб'єктивного контролю

I(о)	«+»	2, 4, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 25, 27, 29, 31, 32, 34, 36, 37, 39, 42, 44
	«-»	1, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 14, 18, 21, 23, 24, 26, 28, 30, 33, 35, 38, 40, 41, 43
I(д)	«+»	12, 15, 27, 32, 36, 37
	«-»	1, 5, 6, 14, 26, 43
I(н)	«+»	2, 4, 20, 31, 42, 44
	«-»	7, 24, 33, 38, 40, 41
I(с)	«+»	2, 16, 20, 32, 37
	«-»	7, 14, 26, 28, 41
I(в)	«+»	19, 22, 25, 42
	«-»	1, 9, 10, 30
I(м)	«+»	4, 27
	«-»	6, 38
I(з)	«+»	13, 34
	«-»	3, 23

Інтерпретація результатів

Приписування відповідальності за результати своєї діяльності зовнішнім силам називається **екстернальним**, або **зовнішнім**, локусом контролю, а приписування відповідальності своїм здібностям і зусиллям — **інтернальним**, або **внутрішнім** локусом контролю.

Таким чином, можливі два полярних типи особистостей залежно від локалізації контролю: екстернальний та інтернальний. Будь-якій людині властива певна позиція в межах від екстернального до інтернального типу. Отриманий у процесі обробки результатів показник локусу контролю (*I_o*) розшифровується так:

Величина <i>I(o)</i>	Локус контролю
0–21	Екстернальний
22–44	Інтернальний

Чим більша величина інтернальності, тим менша екстернальність.

Локус контролю, характерний для людини, є універсальним стосовно будь-яких типів подій і ситуацій, з якими їй доводиться стикатися. Один і той же тип контролю проявляється як у разі невдач, так і в разі успіхів, причому це спостерігається в різних сферах життєдіяльності суб'єкта.

Для певного рівня локусу контролю користуються такими межами шкали інтернальності:

Показник інтернальності <i>I(o)</i>	Рівень локусу контролю
0–11	Низький рівень інтернальності
12–32	Середній рівень інтернальності
33–44	Високий рівень інтернальності

При низькому рівні інтернальності люди майже не бачать зв'язку між своїми діями і важливими для них подіями життя. Вони не вважають себе здатними контролювати розвиток таких подій і гадають, що більшість їх є результатом випадку або впливу інших людей. Тому «екстернали» емоційно нестійкі, схильні до неформального спілкування і поведінки, у них слабо розвинена комунікабельність, поганий самоконтроль і висока напруженість.

Високий рівень інтернальності відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над будь-якими значущими подіями. Люди, які

мають такий локус контролю, вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті — результат власних дій, що вони можуть ними керувати і відчувають відповідальність і за ці події, і за те, як складається їхнє життя в цілому. «Інтерналі» з високими показниками суб'єктивного контролю мають емоційну стабільність, вони впertі, рішучі, відрізняються комунікабельністю, значним самоконтролем і стриманістю.

Середній рівень інтернальності властивий більшості людей. Особливості їхнього суб'єктивного контролю можуть дещо змінюватися залежно від того, чи здається людині ситуація складною чи простою, приємною чи неприємною тощо. Хоча їхня поведінка і психологічне почуття відповідальності за неї залежать від конкретних соціальних ситуацій, усе ж можна і в них встановити перевагу того чи іншого локусу контролю.

Значення інших шкал

Шкала інтернальності в області досягнень (Ід)

Високий показник за цією шкалою відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями. Такі люди вважають, що найгарніше у своєму житті вони домоглися самі й що вони здатні з успіхом досягати поставленої мети в майбутньому. Низький показник за шкалою І(д) свідчить про те, що людина пов'язує свої успіхи, досягнення й радощі із зовнішніми обставинами — везінням, щасливою долею або допомогою інших людей. Максимальне значення показника за цією шкалою дорівнює 12, мінімальне — 0.

Шкала інтернальності в області невдач (Ін)

Високий показник за цією шкалою свідчить про розвинене почуття суб'єктивного контролю стосовно негативних подій і ситуацій, що проявляється в схильності обвинувачувати самого себе в різноманітних неприємностях і невдачах. Низький показник свідчить про те, що людина схильна приписувати відповідальність за подібні події іншим людям або вважати їх результатами невдачі. Максимальне значення показника за цією шкалою — 12, мінімальне — 0.

Шкала інтернальності у сімейних взаєминах (Іс)

Високий показник І(с) означає, що людина вважає себе відповідальною за події, які відбуваються в її сімейному житті. Низький І(с) свідчить про те, що суб'єкт вважає своїх членів сім'ї причиною виражених ситуацій, які виникають у його родині. Максимальне значення І(с) — 10, мінімальне — 0.

Шкала інтернальності в області виробничих стосунків (Ів)

Високий І(в) свідчить про те, що людина вважає себе, свої дії важливим фактором організації своєї виробничої діяльності, зокрема, у своєму просуванні по службі. Низький І(в) свідчить про схильність надавати більш важливе значення зовнішнім обставинам — керівництву, колегам по роботі, везінню, або невдачі. Максимум І(в) — 8, мінімум — 0.

Шкала інтернальності в області міжособових взаємин (Ім)

Високий показник по І(м) свідчить про те, що людина почуває себе здатною викликати повагу й симпатію інших людей. Низький І(м) свідчить про те, що суб'єкт не схильний брати на себе відповідальність за свої стосунки з іншими. Максимальне значення І(м) — 4, мінімальне — 0.

Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороби (Із)

Високий показник І(з) свідчить про те, що людина вважає себе багато в чому відповідальною за своє здоров'я і думає, що процес одужання залежить переважно від її. Людина з низьким І(з) пов'язує здоров'я і хворобу з випадком або долею, сподівається, що одужання прийде в результаті дій інших людей, насамперед лікарів. Максимальне значення І(з) — 4, мінімальне — 0.

Зробіть **висновки** орієнтуючись на такі питання та вказівки:

- Охарактеризуйте свої результати.
- Як проявляються результати у вашому особистому навчанні та праці?
- Надайте психолого-педагогічні рекомендації щодо виховання і розвитку своєї вольової сфери.

Питання для самоконтролю та захисту практичної роботи

1. Що є предметом психології виховання?
2. Які завдання вирішує психологія виховання?
3. Розкрийте суть поняття «виховання».
4. Назвіть і поясніть суть психологічних прийомів виховання.
5. Що таке прийом виховання?
6. Назвіть і охарактеризуйте прийоми виховання особистості.
7. Що є головним завданням процесу виховання особистості учня?
8. Які прийоми та методи формування досвіду громадянської поведінки існують і який їх зміст?

Тема № 8.

Психологічна культура вчителя технологій

Мета: з'ясувати психологічні особливості педагогічної та виховної діяльності вчителя технологій; розглянути та проаналізувати поняття про психологічну культуру вчителя технологій; навчитись визначати рівень розвиненості комунікативних та організаторських здібностей.

Завдання:

1) ознайомтесь, проаналізуйте, зробіть конспект, та вивчіть теоретичні відомості з теми. Виконайте завдання для самостійної роботи. Розкрийте і занотуйте основні поняття теми;

2) виконайте дослідження комунікативних та організаторських здібностей, зробіть висновки й захистіть результати вивчення цієї теми.

Основні поняття теми: *вчитель технологій, педагогічна діяльність, педагогічні здібності, стиль педагогічної діяльності, цінність праці, професійна культура, психологічна культура вчителя технологій.*

Тематичні питання

1. Психологічний зміст педагогічної діяльності вчителя технологій.
2. Педагогічні здібності та стилі педагогічної діяльності.
3. Специфіка психологічної культури вчителя технологій.

Завдання для самостійної роботи

Проаналізуйте, вивчіть та законспектуйте професіографічні вимоги до особистості вчителя технологій [6, с. 25-34]. Зверніть увагу на компоненти професіограми, зміст психограми. Зробіть висновок щодо відповідності професіографічних вимог вчителя технологій вашим можливостям та особистісним якостям.

Орієнтовні теоретичні відомості

Вчитель — це особистість, яка виконує педагогічну діяльність — цілеспрямований виховний та навчальний вплив на учнів, з метою їх особистісного, інтелектуального та діяльнісного розвитку, що стає основою саморозвитку і самовдосконалення особистості.

Вчитель технологій (в минулому вчитель трудового навчання) розвиває учня як особистість в процесі опанування і виконання ним трудових операцій і прийомів, тобто праці. Він відіграє головну роль у донесенні до свідомості учнівської молоді таких цінностей, як праця, людина як особистість, яка працює.

Педагогічна діяльність має ті ж самі характеристики, що й інші види людської діяльності: цілеспрямованість, вмотивованість та предметність.

Психологічний зміст педагогічної діяльності включає *мотиви, мету, предмет, засоби, продукт та результат*.

Мотиви педагогічної діяльності бувають різні, але всі поділяються на *зовнішні* (мотиви праці, престиж, статус, гроші...) та *внутрішні* (особистісно-професійне зростання, реалізація своїх особистісних якостей, самоактуалізація). Важливо, щоб у вчителя домінували гуманістичні мотиви діяльності і аж ніяк не пов'язані з владою, домінуванням, підкоренням тощо.

Метою педагогічної діяльності вчителя технологій є *трудове виховання та навчання* учнів.

Предметом педагогічної діяльності вчителя технологій є *організація учбової діяльності* учнів, яка пов'язана з працею.

Засобами педагогічної діяльності вчителя технологій є *наукові теоретичні та емпіричні знання*, які передаються учням за допомогою слова вчителя, демонстрації ним умінь, трудових операцій та прийомів, дослідів, шляхом читання учнями підручників, а також за допомогою технічних засобів навчання та наочності.

Продуктом педагогічної діяльності вчителя технологій є *індивідуально сформований досвід* учня, його підготовленість до життя і активної трудової діяльності, професійне самовизначення, вихована культура та цінність праці.

Результатом педагогічної діяльності вчителя технологій повинен бути *особистісний індивідуальний розвиток* учня, його вдосконалення.

Педагогічні здібності розглядали багато вчених психологів і педагогів. На сьогоднішній день ними вважаються 11 основних видів. Розглянемо їх.

1. Дидактичні здібності полягають у вмінні доступно передавати учням учбовий матеріал, розкривати матеріал, як проблему, ясно і

зрозуміло, викликати інтерес до предмета, спонукати учнів до активного, самостійного мислення.

2. Академічні здібності — здібності до відповідної галузі знань (технологій виробництва, математики, фізики, біології, літератури і т.д.).

3. Перцептивні здібності — здібності проникати у внутрішній світ учня, психологічна спостережливість, яка пов'язана з глибоким розумінням особистості учня, його тимчасових психічних станів.

4. Мовленнєві здібності — здібності ясно і чітко висловлювати свої думки і почуття за допомогою мовлення, а також міміки і пантоміміки.

5. Організаторські здібності — це здібності організовувати учнівський колектив, об'єднувати його, надихати на вирішення важливих задач, а також здібності правильно організовувати свою роботу.

6. Авторитарні здібності — здібність безпосереднього емоційно-вольового впливу на учнів і вміння на цій основі завойовувати у них авторитет.

7. Комунікативні здібності — здібності до спілкування з дітьми, вміння знайти правильний підхід до учнів, встановити з ними доцільні, з педагогічної точки зору, взаємини, наявність педагогічного такту.

8. Педагогічна уява (прогностичні здібності) — це спеціальні здібності, які проявляються у передбаченні своїх дій, у виховному проєктуванні особистості учнів, пов'язаному з уявленнями про кінцевий результат їх виховання та навчання.

9. Здібність до розподілу уваги одночасно між кількома видами діяльності в процесі навчання.

10. Гностичні здібності проявляються у швидкому та творчому оволодінні методами навчання учнів, винахідливості способів навчання. Вони забезпечують накопичення інформації вчителя про учнів та самого себе.

11. Конструктивні здібності проявляються у створенні творчої робочої атмосфери співробітництва, діяльності, вмінні побудувати урок, який найбільше відповідає поставленій меті розвитку та саморозвитку учня.

Педагогічна діяльність вчителя характеризується певним **стилем** — це індивідуальне своєрідне поєднання прийомів та способів, які забезпечують найкраще виконання діяльності.

Традиційно стилі педагогічної діяльності поділять на *авторитарний, демократичний та ліберальний*.

Авторитарний стиль педагогічної діяльності полягає в тому, що учень розглядається як об'єкт педагогічного впливу, а не рівноправний партнер. Вчитель особисто вирішує, приймає рішення, встановлює жорсткий контроль за виконанням своїх вимог, використовує свої права без врахування ситуації та думок учнів, не пояснює свої дії учням. Головними методами впливу такого вчителя є наказ та по-вчання. Для вчителя характерна низька задоволеність професією та професійна нестійкість. Вчителі з цим стилем керівництва головну увагу звертають на методичну культуру, в педагогічному колективі займають позицію лідера.

Демократичний стиль проявляється в тому, що учень розглядається як рівноправний партнер по спілкуванню, колега у спільному пошуку знань. Вчитель приймає рішення разом з учнями, враховує їх думку, підтримує самостійність суджень, враховує не тільки рівень навчальних досягнень, але й особистісні якості учнів. Методами впливу є спонукання до дій, порада, прохання. У вчителів з демократичним стилем керівництва школярі частіше відчують стан спокійного задоволення, високої самооцінки. Вчителі цього стилю більше уваги звертають на свої психологічні уміння, для них характерна велика професійна стійкість, задоволення своєю професією.

Ліберальний стиль педагогічної діяльності виявляється у відстороненні вчителя від прийняття рішення, він передає ініціативу учням, колегам. Організацію та контроль діяльності учнів здійснює без системи, проявляє нерішучість, коливання. При даному стилі в класі стає нестійким мікроклімат, з'являються замасковані конфлікти.

Також вчені розрізняють поняття індивідуального стилю діяльності педагога і виокремлюють його види. Це питання ви можете розглянути самостійно [8, с. 411; 38, с. 437].

Однією з найважливіших якісних характеристик особистості будь-якого вчителя є розвинена **психологічна культура**, яка разом з педагогічною складають його професійну культуру.

Психологічна культура є відносно новим поняттям у психології, яке з'явилося у 70-х роках ХХ століття, хоча і має досить тривалі історичні передумови виникнення і розвитку як наукової категорії з часів Стародавньої Греції до сьогодення.

За сучасним поняттям **психологічна культура вчителя** — це якісно-професійна характеристика його особистості, в основі якої знаходиться система усвідомлених спеціальних психологічних цінностей, що творчо використовуються та примножуються в процесі професійної діяльності.

Психологічна культура кожного вчителя визначається системою професійно-психологічних цінностей, яка відповідає його кваліфікації.

Центральними складовими психологічної культури вчителя технологій є цінність праці та цінність особистості, яка працює. Він єдиний з вчителів, хто формує і розвиває такі цінності в учнів.

Психологічна культура вчителя технологій має свою **структуру**. Її зміст полягає в тому, що психолого-педагогічна взаємодія особистості вчителя і особистості учня відбувається через **7 компонентів психологічної культури**: *комунікативний, мотиваційний, характерологічний, рефлексивний, досвідний, інтелектуальний, психофізіологічний*. У вчителя технологій кожен з цих компонентів має бути сформований, вихований і розвинений у вигляді відповідних **цінностей, усвідомлених**, а також **творчо** використовуватись та примножуватись у професійній діяльності.

Зміст компонентів психологічної культури особистості вчителя технологій є наступним:

1) **комунікативний**: визнання професійного спілкування як цінності; усвідомлення наявного і потрібного рівня розвитку комунікативних здібностей; створення ефективних моделей спілкування; творча взаємодія;

2) **мотиваційний**: інтерес до професії вчителя, цінування праці педагога, відданість гуманістичним ідеалам, любов до праці, дітей; самоаналіз своїх мотивів навчально-професійної діяльності; творчі мотиви трудової, технічної, психолого-педагогічної діяльності;

3) **характерологічний**: цінування таких рис характеру як любов до праці, наполегливість, акуратність, дисциплінованість, емоційна врівноваженість; осмислення своїх найцінніших рис характеру як важливих факторів ефективної навчально-професійної діяльності; створення нових ефективних характерологічних програм поведінки та діяльності;

4) **рефлексивний**: усвідомлення особистості та її внутрішнього світу як найвищої цінності; усвідомлення образу професії вчителя

технологій, розвинений самоаналіз; створення індивідуальних технік самоусвідомлення;

5) **досвідний**: визнання психологічних знань, умінь, навичок, якостей своєї особистості та учня як вищих цінностей; усвідомлення свого рівня професійної компетентності; психологічна мудрість вчинків, поведінки у професійній діяльності; індивідуальний професійно-психологічний світогляд;

6) **інтелектуальний**: цінування інтелектуальних здібностей і властивостей, повага до інтелектуальної праці; усвідомлення наявного і потрібного рівнів розвитку інтелекту та мислення; творче використання інтелекту, мислення у професійній діяльності та особистісному розвитку;

7) **психофізіологічний**: усвідомлення значення психофізіологічних особливостей у своїй діяльності й діяльності учнів; усвідомлення особливостей свого типу вищої нервової діяльності й темпераменту; гнучкий індивідуальний стиль діяльності, відповідний своєму типу темпераменту.

Шляхом експериментальних досліджень було з'ясовано, що слід розрізняти **елементарну, базову і високу психологічну культуру** вчителів технологій.

Про **елементарну психологічну культуру** вчителя технологій свідчать низькі показники розвитку більшості її компонентів. При цьому, можливі такі два варіанти: 1) низький рівень розвитку усіх компонентів, що свідчить про доволі стійку елементарну психологічну культуру; 2) низький рівень п'яти – шести компонентів і середній або високий рівень одного – двох компонентів, що вказує на дисгармонію розвитку психологічної культури.

Базову психологічну культуру вчителів технологій характеризують середні рівні розвитку більшості її компонентів. Можливі також варіанти стійкої базової психологічної культури і певного ступеня дисгармонії її розвитку.

Висока психологічна культура характеризується високим рівнем розвитку більшості її компонентів у вчителів технологій. Можливе допущення середніх рівнів декількох компонентів, але за умови, що це компенсується розвитком інших професійних якостей та здібностей.

Висока психологічна культура не є кінцевим результатом розвитку. Адже це, по своїй суті, є безкінечний процес і постійний процес

наближення до гармонійного стану і культурного функціонування. Культура живе і розвивається доки існує людина, в даному випадку – доки існує професія.

Дізнатися про свій рівень розвиненості психологічної культури ви можете, здійснивши аналіз результатів досліджень, які були проведені на заняттях з даної навчальної дисципліни.

Більш докладніше про психологічну культуру вчителя технологій, а також про інші психологічні особливості цієї професії ви можете дізнатись з монографії «Психологічна культура особистості майбутнього вчителя трудового навчання» [6], де також знаходиться відповідь на питання, яке відведене на самостійне опрацювання: слід зробити короткий схематичний конспект основної інформації з професіограми вчителя технологій (трудового навчання).

Практична частина роботи

Одними з важливих здібностей в структурі особистості вчителя технологій, а також його психологічної культури є комунікативні та організаторські здібності. До них пред'являються досить високі вимоги з боку цієї професії. З метою діагностики даних здібностей вченими Б.О. Федоришиним та В.В. Синявським була розроблена методика під назвою КОЗ-2.

Методика містить 40 питань, на кожне з яких потрібно дати відповідь «так» чи «ні» у спеціальному бланку (табл. 1). Час виконання методики 10-15 хвилин. При цьому окремо визначається рівень комунікативних і організаторських здібностей особистості.

Стимульний матеріал до проведення методики

1. У мене є багато друзів, з якими я часто спілкуюсь.
2. У більшості випадків я здатен переконати своїх товаришів у своїй правоті.
3. У більшості випадків я дуже довго переживаю заподіяну мені образу.
4. Мені дуже часто буває не під силу розібратися у складних ситуаціях, що виникають серед моїх знайомих (наприклад, у причинах погіршення стосунків між ними, сварках тощо).
5. Я відчуваю в собі прагнення до встановлення знайомств з різними цікавими для мене людьми.

6. Мені подобається виконувати громадську роботу, вона мене майже не обтяжує.

7. Мені простіше і приємніше проводити час за будь-якими особистими заняттями, ніж серед людей.

8. Я досить легко відмовляюся від своїх намірів, якщо трапляються перешкоди для їх здійснення.

9. Мені зовсім не важко спілкуватись з людьми, які набагато старші.

10. Буває, що саме я організую різні ігри або розваги із своїми товаришами.

11. Трапляється, що я відчуваю в собі деякі незручності, труднощі, коли мені доводиться ввійти в нову для мене компанію.

12. Я часто відкладаю виконання своїх справ на інші дні.

13. Мені зовсім не важко спілкуватись з незнайомими мені людьми.

14. У більшості випадків я намагаюсь, щоб мої товариші діяли так, як я вважаю за потрібне.

15. Мені не так просто включитися в нову, не зовсім знайому для мене групу людей.

16. В мене дуже рідко виникають конфлікти з товаришами, якщо вони не виконують своїх обіцянок або обов'язків.

17. Буває, що в мене виникає прагнення познайомитися з новою для мене людиною.

18. При вирішенні різних питань я досить часто беру ініціативу на себе.

19. Досить часто мені хочеться побути на самоті.

20. У більшості випадків я відчуваю себе невпевнено серед незнайомих мені людей.

21. Мені подобається бути серед людей.

22. Мене трохи турбує, якщо мені не вдається завершити почату справу.

23. Я почуваю себе невпевнено, якщо потрібно познайомитись з новою людиною.

24. Мене трохи стомлює часте спілкування з товаришами.

25. Мені подобається брати участь у групових іграх.

26. Я досить часто виявляю ініціативу у вирішенні питань, які стосуються інтересів моїх товаришів.

27. Я відчуваю себе невпевнено серед малознайомих мені людей.

28. Я рідко прагну до доведення моєї правоти будь-кому з моїх знайомих.
29. Я відчуваю себе зовсім вільно у будь-якій, навіть у незнайомій мені компанії.
30. Я займався громадською роботою (наприклад, у школі).
31. Я прагну до обмеження кола моїх знайомих.
32. У більшості випадків я не прагну відстоювати свою думку, своє рішення.
33. Я відчуваю себе добре у будь-якій компанії.
34. Я із задоволенням організовую різні заходи для своїх товаришів.
35. Я відчуваю себе ніяково, якщо доводиться виступати перед великою групою людей.
36. Я досить часто запізнююсь на заплановані зустрічі.
37. У мене багато друзів.
38. Я часто потрапляю у центр уваги моїх товаришів.
39. Під час спілкування із мало знайомими мені людьми я почуваю себе незручно.
40. Я відчуваю себе не зовсім впевнено, не зовсім вільно, коли опиняюсь у великій групі своїх товаришів.

Обробка результатів

1. Зіставити відповіді випробуваного з дешифратором і підрахувати кількість збігів окремо по комунікативних і організаторських здібностях.

Дешифратор:

Комунікативні здібності:

- позитивні відповіді — питання першої строки (табл. 11);
- негативні відповіді — питання третьої строки (табл. 11).

Організаторські здібності:

- позитивні відповіді — питання другої строки (табл. 11);
- негативні відповіді — питання четвертої строки (табл. 11).

2. Обчислити коефіцієнти комунікативних (K_k) і організаторських (K_o) здібностей як відношення кількості співпадаючих відповідей по комунікативних здібностям (K_x) і організаторським здібностям (O_x) до максимально можливого числа збігів (20), за формулами, що наведені в таблиці 11.

Таблиця 11

Бланк фіксування відповідей до методики КОЗ–2

1	5	9	13	17	21	25	29	33	37
2	6	10	14	18	22	26	30	34	38
3	7	11	15	19	23	27	31	35	39
4	8	12	16	20	24	28	32	36	40
$K_k = \frac{K_r}{20} =$					$K_o = \frac{O_r}{20} =$				

Для якісної оцінки результатів необхідно зіставити отримані коефіцієнти зі шкальними оцінками (табл. 12).

Таблиця 12

Шкала оцінок комунікативних і організаторських здібностей

K_k	K_o	Шкальна оцінка
0.10–0.45	0.20–0.55	1
0.46–0.55	0.56–0.65	2
0.56–0.65	0.66–0.70	3
0.66–0.75	0.71–0.80	4
0.76–1.00	0.81–1.00	5

Інтерпретація результатів

1. Оцінка «1» свідчить про низький рівень прояву комунікативних і організаторських здібностей.

2. Оцінка «2» свідчить про те, що комунікативні й організаторські здібності наявні на рівні нижче середнього. Особистість не прагне до спілкування, почуває себе невпевнено в новій компанії, колективі, воліє проводити час наодинці, обмежує свої знайомства, має труднощі у встановленні контактів з людьми і, виступаючи перед аудиторією, погано орієнтується в незнайомій ситуації, не обстоює свою думку, важко переживає образи, прояв ініціативи в суспільній діяльності вкрай занижено, у багатьох справах воліє уникати прийняття самостійних рішень.

3. Оцінка «3» свідчить про характерний середній рівень прояву комунікативних і організаторських здібностей. Такі люди прагнуть до контактів з іншими, не обмежують коло своїх знайомств, обстоюють свою думку, планують свою роботу, однак потенціал їхніх здібностей

не відрізняється високою стійкістю. Така особистість має потребу в подальшій серйозній і планомірній виховній роботі з формування й розвитку комунікативних та організаторських здібностей.

4. Оцінка «4» характеризує особистість з високим рівнем прояву комунікативних і організаторських здібностей. Такі люди не губляться в нових умовах, швидко знаходять друзів, постійно прагнуть розширити коло своїх знайомих, займаються суспільною діяльністю, допомагають близьким, друзям, виявляють ініціативу в спілкуванні, із задоволенням беруть участь в організації суспільних заходів, здатні прийняти самостійне рішення у важкій ситуації. Усе це вони роблять невимушено, а відповідно до внутрішніх переконань.

5. Оцінка «5» свідчить про дуже високий рівень прояву комунікативних та організаторських здібностей особистості. Такі люди відчувають потребу в комунікативній і організаторській діяльності й активно прагнуть до неї, швидко орієнтуються у важких ситуаціях, невимушено поводяться в новому колективі, ініціативні, надають перевагу у важливій справі чи в складній ситуації, що створилася, приймають самостійні рішення, обстоюють свою думку і домагаються, щоб вона була прийнята товаришами, можуть внести пожвавлення в незнайому компанію, люблять організувати всілякі заходи, наполегливі в діяльності, що їх захоплює. Вони самі шукають такі справи, які б задовольняли їхні потреби в комунікації та організаторській діяльності.

Зробіть **висновки** орієнтуючись на такі питання та вказівки:

- Надайте ґрунтовну характеристику своїх результатів.
- У чому і як саме проявляється ваш рівень комунікативних та організаторських здібностей у навчанні?
- Надайте методичні рекомендації для розвитку своїх комунікативних та організаторських здібностей, якщо результати виявились низьким або середніми.

Питання для самоконтролю та захисту практичної роботи

1. Що таке педагогічна діяльність?
2. Розкрийте психологічний зміст педагогічної діяльності вчителя технологій.
3. Назвіть та охарактеризуйте основні педагогічні здібності.
4. Охарактеризуйте основні стилі педагогічної діяльності вчителя.
5. З якою метою і які саме використовує способи активізації учбової діяльності школярів вчитель?
6. Що таке психологічна культура вчителя?
7. У чому полягає особливість психологічної культури вчителя технологій?
8. Яка структура психологічної культури вчителя технологій?
9. Охарактеризуйте компоненти психологічної культури вчителя технологій.
10. Назвіть і охарактеризуйте рівні розвиненості психологічної культури вчителя технологій.

Список рекомендованої літератури для вивчення курсу

1. *Абрамова Г. С.* Возрастная психология: Учеб. пособие для студ. вузов. — 4-е изд., стереотип. — М.: Издательский центр «Академия», 1999. — 672 с.
2. *Анастаси А.* Психологическое тестирование: пер. с англ. / Под ред. К.М. Гуревича, В. И. Лубовского. — М.: Педагогика, 1982. — 227 с.
3. *Балл Г. О.* Гуманістичні засади педагогічної діяльності // Педагогіка і психологія. — 1994. — № 2. — С. 3–11.
4. *Бех І. Д.* Духовні цінності розвитку особистості // Педагогіка і психологія. — 1997. — №4. — С. 124–129.
5. *Булах І. С.* Психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів: Навчально-методичний посібник / І. С. Булах, Л. В. Долинська; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — Київ: НПУ, 2002. — 114 с.
6. *Видра О. Г.* Психологічна культура особистості майбутнього вчителя трудового навчання: Монографія. — Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2008. — 164 с.
7. *Вікова психологія: навчальний посібник* / За ред. Г. С. Костюка. — Київ: Радянська школа, 1976. — 269 с.
8. *Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник.* / За ред. О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднічук та ін. — К.: Просвіта, 2001. — 416 с.
9. *Войтко В. І.* Про психологічну культуру вчителя. К.: «Знання», 1974. — 47 с.
10. *Выготский Л. С.* Собрание сочинений в 6-ти томах. — М.: Педагогика, 1992
11. *Гильбух Ю. З., Верещак Е. П.* Психология трудового воспитания школьников. — Киев: Рад. шк., 1987. — 255 с.
12. *Добрович А. Б.* Воспитателю о психологии и психогигиене общения: Кн. для учителя и родителей. — М.: Просвещение, 1987. — 205 с.
13. *Дусавицкий А. К.* Развитие личности в учебной деятельности. — М.: Дом педагогики, 1996. — 208 с.
14. *Заброцький М. М.* Основи вікової психології. Навчальний посібник. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2001. — 112 с.
15. *Заброцький М. М.* Педагогічна психологія. Курс лекцій. — К., 2000. — 100 с.
16. *Зиверт Х.* Ваш коэффициент интеллекта. Тесты. — 2-е изд.: Пер. с нем. — М.: АО «Интеэксперт», 1998. — 143 с.
17. *Климов Е. А.* Введение в психологию труда: Учебник для вузов. — М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. — 350 с.

18. *Климов Е. А.* Психология профессионального самоопределения. — Ростов-на-Дону, 1996. — 512 с.
19. *Концепція* розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2012 року / http://www.mon.gov.ua/gr/obg/2008/18_04_08.doc
20. *Кузьмина Н. В.* Очерки психологии труда учителя. Психологическая структура деятельности учителя и формирование его личности. — Л.: Изд. Ленинград. ун-та, 1967. — 183 с.
21. *Кулагина И. Ю., Колоцкий В. Н.* Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека. Учеб. Пособие. — М.: ТЦ «Сфера», 2004. — 464 с.
22. *Кутішенко В. П.* Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): Навчальний посібник. — Київ: Центр навчальної літератури, 2005. — 128 с.
23. *Максименко С. Д.* Основи генетичної психології: Навчальний посібник. — К.: НПЦ «Перспектива», 1998. — 220 с.
24. *Методи* психодіагностики підлітків / За ред. О. Д. Кравченко, В. Ф. Моргуна. — Полтава, 1995. — 124 с.
25. *Моляко В. О.* Психологічна готовність до творчої праці. — К, 1989. — 48 с.
26. *Мухина В. С.* Возрастная психология. — М.: ИЦ «Академия», 2000. — 432 с.
27. *Немов Р. С.* Психология: Кн. 3. Психодиагностика: Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики: Учебник для студ. Вузов. — 3-е изд. — М.: «Владос», 1998. — 640 с.
28. *Ничкало Н. Г.* Професійно-технічна підготовка молоді // Адаптація молоді до сучасних економічних умов: Щорічна доповідь Президенту України «Про становище молоді в Україні». — К., 2001. — С. 15–21.
29. *Обозов Н. Н.* Психология взрослого человека. — С.Петербург, 1993. — 180 с.
30. *Педагогічна* майстерність. Підручник / За ред. І. А. Зязюна. — К.: Вища школа, 1997. — 397 с.
31. *Пиаже Ж.* Избранные психологические труды. — М.: Междун. педагогич. академия, 1994. — 680 с.
32. *Підготовка* учнів до професійного навчання і праці (психолого-педагогічні основи): Навч. посібник / Під ред. Г. О. Балла, П. С. Перепелиці, В. В. Рибалки. — К.: Наукова думка, 2000. — 188 с.
33. *Помиткін Е. О.* Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: Науково-методичний посібник. — К.: ІЗМН, 1996. — 164 с.
34. *Практикум* по возрастной психологии: Учеб. Пособие / Под ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. — СПб.: Речь, 2002. — 694 с.
35. *Професійна* освіта: Словник / Під ред. Н. Г. Ничкало. — К.: Вища школа, 2000. — 381 с.

36. *Психологические тесты* / Под ред. А. А. Карелина: В 2 Т. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. — Т.1. — 312 с. — Т.2. — 248 с.
37. *Психология современного подростка* // Под ред. Д. И. Фельдштейна. — М.: Педагогика, 1987. — 320 с.
38. *Психологія: Підручник* / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; за ред. Ю. Л. Трофімова. — 3-тє вид. стереотип. — К.: Либідь, 2001. — 560 с.
39. *Психологія: Підручник для педагогічних вузів* / За ред. Г.С.Костюка. — К.: «Радянська школа», 1968. — 572 с.
40. *Рибалка В. В.* Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно-центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): Навчально-методичний посібник. — К.: Ніка-Центр, 2003. — 204 с.
41. *Савчин М. В.* Соціальна педагогічна психологія: Навчальний посібник для студентів вузів. — Дрогобич: Відродження, 1998. — 298 с.
42. *Савчин М. В., Василенко Л.П.* Вікова психологія: Навчальний посібник. — К.: Академвидав, 2005. — 360 с.
43. *Сухомлинський В.О.* Народження громадянина / Вибрані твори: В 5-ти т. — Т.3. — К.: Рад. школа, 1977. — 582 с.
44. *Траверсе Т. М.* Психологія праці: Навчально-методичний посібник. — К: Інститут післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2004. — 116 с.
45. *Фрейд З.* Вступ до психоаналізу. — К.: Основи, 1998. — 204 с.
46. *Цуканов Б.Й.* Час у психіці людини: Монографія. — Одеса: Астропринт, 2000. — 220 с.
47. *Чепелева Н. В.* Психологічна культура майбутнього вчителя. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1989. — 32 с.

Інтернет ресурси

1. <http://psuholog.at.ua/>
2. <http://psylist.net/>
3. http://www.koob.ru/age_psychology/
4. <http://www.psy-files.ru/>

Додатки

Додаток А

Індивідуальне завдання з курсу «Вікова та педагогічна психологія»

Зміст завдання: протягом вивчення першого модуля кожному студенту необхідно самостійно оформити індивідуальний пакет психодіагностичних методик дослідження особистості учня підліткового та юнацького віку.

Роз'яснення і уточнення завдання

1. Даний пакет буде необхідний під час проходження активної педагогічної практики та в майбутній професійно-педагогічній діяльності для вивчення особистості учня і написання його психолого-педагогічної характеристики.

2. Кожен студент проходить захист індивідуального пакету, що є однією з умов підсумкового контролю.

3. При захисті індивідуального пакету студент пояснює суть кожної методики, особливості її проведення, обробки та інтерпретації результатів.

4. Захист відбувається за умови готовності студента, під час будь-якого практичного заняття, або на консультації протягом першої половини семестру.

5. Кожну методику потрібно оформити за наступною схемою:

- 1) назва методики;
- 2) автор(и) методики (потрібно також вказати джерело);
- 3) призначення методики;
- 4) опис методики;
- 5) інструкція проведення методики;
- 6) стимульний матеріал (бланк або картка вимірювання, тестовий матеріал ...);
- 7) обробка результатів (розрахунки, ключі до тестів, формули ...);
- 8) інтерпретація результатів (пояснення та висновки за результатами).

6. Потрібно підібрати мінімум 8 методик, за допомогою яких можливо визначити наступне:

- 1) особливості розвиненості сфери спілкування підлітків та юнаків (розвиток комунікативних здібностей, спілкування тощо);

2) особливості мотиваційної сфери особистості підлітків та юнаків (мотиви навчання, професійна спрямованість...);

3) психологічні особливості характеру особистості підлітків та юнаків (акцентуації, структура характеру...);

4) сферу свідомості учнів підліткового та юнацького віку (розвиток самосвідомості, самооцінки тощо);

5) особливості розвиненості досвіду підлітків та юнаків (знання, уміння, цінності, світогляд...);

6) рівень розвитку пізнавальної сфери підлітків та юнаків (практичний інтелект, сприймання, мислення, пам'ять, уява, увага...);

7) тип темпераменту учня та його властивості.

7. Методику студент обирає самостійно відповідно меті та вимогам діагностування, а також знанням із загальної, вікової та педагогічної психології. Пакет формується таким чином, щоб студент міг легко застосувати його на практиці з використанням стимульного матеріалу, бланків дослідження. При виконанні індивідуального завдання можливе використання будь-яких джерел.

Рекомендації до написання психолого-педагогічної характеристики учня

Вивчення особистості та написання психолого-педагогічної характеристики учня проводиться в три етапи.

1. **Підготовчий етап:** підготовка необхідної документації, методик, розробка плану вивчення особистості учня, знайомство з ним).

2. **Етап збору інформації.** Використовуються декілька джерел інформації: 1) офіційні документи (журнал класу або академічної групи, щоденники та зошити учня, документація шкільного психолога...); 2) спостереження (результати цілеспрямованого сприймання певних проявів поведінки учня на уроках, перервах, в позаурочний час, зафіксовані у протоколі документально [8, с. 32]); 3) психодіагностичні вимірювання (результати психодіагностики учня за допомогою валідних методик); 4) інформація класного керівника та вчителів, які працюють в даному класі; 5) інформація учнів класу, друзів; 6) результати бесіди з батьками учня; 7) результати особистого спілкування з учнем.

3. **Заключний етап** (обробка, аналіз, інтерпретація отриманої інформації, оформлення характеристики).

Орієнтовна схема написання психолого-педагогічної характеристики особистості учня

1. **Загальні відомості про учня.** У цьому розділі характеристики потрібно вказати ім'я учня, клас, в якому він навчається, дані про його сім'ю, умови проживання, відомості про зміну школи або класу (якщо це було), загальний стан здоров'я учня.

2. **Навчання та поведінка учня в класі.** Потрібно дати повну характеристику навчальних досягнень учня (загальну та з окремих предметів...); ставлення учня до навчання (мотивація навчальної діяльності, відвідування уроків, систематичність виконання домашніх завдань, ставлення до успіхів і невдач у навчанні); охарактеризувати рівень дисциплінованості (дисципліна та організованість на уроках, знання правил поведінки і їх виконання, наявність звичок культурної поведінки); розкрити особливості пізнавальної діяльності учня на уроках (особливості сприймання навчального матеріалу, зосередження уваги на уроках, активність).

3. Характеристика особистісного розвитку учня. Необхідно навести інформацію про розвиненість свідомості і самосвідомості учня, результати визначення рівня самооцінки учня, його спрямованості (зокрема професійної); вказати особливості системи ціннісних орієнтацій учня, розвитку його культури; зазначити які має захоплення, які книги учень читає, які телепередачі та фільми дивиться, яку музику слухає; дати інформацію про похвалу та скарги на учня з боку вчителів, а також про особливості співпраці учня з вчителями.

4. Розвиненість психічних пізнавальних процесів, характеристика психічних станів та властивостей особистості учня. Потрібно здійснити діагностику та навести дані про особливості розвитку відчуттів, сприймання, пам'яті, уваги, мислення, інтелекту, уваги, волі учня. З'ясувати тип темпераменту, рівень екстравертованості та інтровертованості, особливості характеру (його акцентуації тощо), особливості прояву емоцій (емоційна спрямованість тощо), задатки та здібності учня до праці. Зміст цього пункту характеристики обов'язково повинні супроводжувати результати досліджень та спостережень.

5. Особливості спілкування в класі. Дати інформацію про все, що стосується спілкування учня з однокласниками: його друзі і неприємелі, характеристика спілкування з ними; наявність суперництва та співробітництва; прояви агресивності, упереджень, егоїзму, обманів тощо; особливості дружніх стосунків, поведінки в конфліктах, впливу на інших; прояви співпереживання, співчуття, взаєморозуміння; місце учня у формальній та неформальній структурі класу (чи є старостою, або лідером, чи належить до ядра, активу, пасиву або неприйнятих, обов'язки учня).

6. Громадська активність учня: особливості виконання громадських доручень учнем (сумлінність і активність у їх виконанні, тимчасові доручення, участь в позашкільних дитячих і громадських організаціях, позаурочних заходах); характер виконання громадської роботи (добровільність чи примусовість, уміння швидко організуватися, довести розпочату справу до завершення, захопити роботою інших, проявити ініціативу і творчість); вияв громадських рис характеру учня (товариськість, прагнення до чесності і справедливості, щирість у стосунках з однокласниками і вчителями, прояви альтруїзму та гуманізму тощо).

7. Висновки та рекомендації щодо виховання, розвитку і навчання учня. Джерелом інформації цього пункту характеристики є власні думки, судження, які ґрунтуються на результатах вивчення особистості учня та консультації з класним керівником. Зазвичай пропонуються рекомендації щодо збереження та подальшого розвитку сильних сторін розвиненості особистості учня, а також шляхи і способи вирішення виявлених проблем у навчанні, розвитку та вихованні, що студент реалізує під час проходження педагогічної практики, а також зазначає це у психолого-педагогічній характеристиці в цьому ж пункті.

Як додаток до характеристики прикріплюються результати роботи з учнем (заповнені учнем бланки досліджень, кількісна, якісна обробка та інтерпретація результатів (наприклад, соціограма), протоколи спостережень за прикладом у підручнику [8, с. 32].

Без таких даних результати, наведені у характеристиці, вважаються фіктивними. Під час проходження педагогічної практики характеристика обов'язково узгоджується з класним керівником і ним же підписується.

Приклади тестових завдань

1. **ЩО Є ПРЕДМЕТОМ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ?**

- а) Психологічні закономірності навчання та виховання.
- б) Закономірності психічного розвитку людини на різних вікових етапах її індивідуального життя.
- в) Психологічні закономірності формування особистості в умовах цілеспрямованої організації педагогічного процесу.
- г) Закономірності розвитку особистості, виникнення психологічних новоутворень у людей різних вікових груп під час їх навчання.

2. **ЯКА ДІЯЛЬНІСТЬ Є ПРОВІДНОЮ У НОВОНАРОДЖЕНОЇ ДИТИНИ?**

- а) Предметна гра.
- б) Безпосереднє емоційне спілкування.
- в) Провідна діяльність відсутня.
- г) Сюжетно-рольова гра.

3. **ЩО Є ОДНИМ З ПСИХОЛОГІЧНИХ НОВОУТВОРЕНЬ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ?**

- а) Відбувається емансипація від батьків.
- б) Дитиною усвідомлюються норми і правила. Вони починають керувати її поведінкою, перетворювати її дії на довільні та морально регульовані вчинки.
- в) З'являється рефлексія, самооцінка та самоконтроль.
- г) З'являється особистісне та професійне самовизначення.

4. **УКАЖІТЬ ПРОВІДНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДЛІТКІВ?**

- а) Професійне навчання.
- б) Навчання.
- в) Інтимно-особистісне спілкування з однолітками.
- г) Сюжетно-рольова гра.

5. **ЯКА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЗИВАЄТЬСЯ ПЕДАГОГІЧНОЮ?**

- а) Учіння в умовах навчання.
- б) Цілеспрямований виховний та навчальний вплив на учнів, з метою їх особистісного, інтелектуального та діяльнісного розвитку, що стає основою саморозвитку і самовдосконалення особистості.
- в) Діяльність вчителя в процесі навчання.
- г) Процес цілеспрямованої взаємодії вчителя з учнем, в результаті якого учень оволодіває знаннями, навичками та уміннями, розви-

вається психічно і як особистість, набуває інтелектуального та професійного досвіду.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Олександр Григорович ВИДРА

ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Керівник видавничих проєктів – Сладкевич Б. А.

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 22.12.2010. Формат 60x84^{1/16}
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура PetersburgС.
Умовн. друк. арк. 6,3. Наклад – 700 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: www.cul.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2458 від 30.03.2006